Ringel László

Életrajz

Vaszilij Ringel közepesen magas, vékony testalkatú, nyitott, közlékeny ember. Érdekes beszélgetőtárs. Sokat olvas, minden érdekli, ami a világban történik. Jóllehet, az egyik szemére megvakult, ma is sokat rajzol, fest. A szobája falát saját, Ungvár régi házait ábrázoló olajfestményei díszítik. Őszinte csodálatomat azonban azok a figurák váltották ki, amelyeket elképesztő ügyességgel meghajlított vesszőkből, gyökerekből készített. Emeletes családi házban él, amit a család az 1970–80-as években épített annak a régi épületnek a helyén, amely a második világháborút megelőzően Ringelék otthona volt. A ház nagyon kényelmes tágas, napsütötte szobáival. Itt él Vaszilij Ringel, a fia, Mihail a feleségével, valamint Mihailék lánya, Jelena és Jelena családja (férje és két gyermeke).

Az apai nagyszüleimet nem ismertem, Erdélyben éltek, ami jelenleg Romániához tartozik, de az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. Az apai nagyapámat Ringelnek Manónak hívták, 1860 körül született, de nem tudom, hogy hol. Nagyanyámról mindössze annyit tudok, hogy fiatalon halt meg. Azt sem tudom pontosan, hogy Erdélyben hol éltek az apai nagyszüleim, és apám születési helyét sem ismerem, csak azt tudom, hogy 1881-ben jött a világra. Voltak testvérei, de róluk semmit sem tudok. Apám családjából csak egyvalakit ismertem jól, a húgát, Máriát, aki sokáig velünk élt. Mária pár évvel fiatalabb volt apámnál.

Nehezen tudnám megmondani, hogy apám családja mennyire volt vallásos. Nem állítanám, hogy apám és a húga túlzottan kitűntek volna a vallásosságukkal. Neológok voltak. Otthon magyarul beszéltek. Valószínűleg jól tanult, hiszen fölvették kereskedelmi akadémiára valamelyik erdélyi városban. A zsidók továbbtanulását semmilyen módon nem korlátozták. A lakosság is és a hatóságok képviselői is kifejezetten liberálisan viszonyultak a zsidókhoz, antiszemitizmusnak nyoma sem volt. De azért az Osztrák–Magyar Monarchiában is voltak bizonyos, a zsidókra vonatkozó megkötések. Az első világháborúban nagyapám és apám a magyar hadseregben szolgált. Akkoriban a felsőfokú vagy bizonyos középfokú végzettséggel rendelkező emberek egy rövid katonai fölkészítés után tiszti rangot kaptak a hadseregben [lásd: tartalékos tiszt]. Ez azonban a zsidókra nem vonatkozott, a legmagasabb rang, amire emelkedhettek, a tiszthelyettesi volt [Ez tévedés: a Monarchia hadseregében az aktív és a tartalékos tisztek között egyaránt voltak zsidó származásúak. Lásd még a szócikket. – A szerk.]. Kivétel itt is volt: a zsidó orvosok, akikre ez a korlátozás nem terjedt ki. Manó nagyapám is és az apám is tiszthelyettesként szolgált a fronton. Nagyapám az 1930-as években halt meg. Nem voltunk ott a temetésén, nem is tudom, hol van a sírja. Miután apám megnősült, a húga, Mária áttelepült hozzánk, Kárpátaljára. Varrónő volt. Sokáig nem ment férjhez. Az 1920-as évek végén aztán egy Jonasz családnevű ungvári zsidó férfi, aki szabó volt, vette feleségül. Hagyományos, zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], Mária pedig a férjéhez költözött Ungvárra [Ringel László és a szülei ekkor Ungvár mellett, Felsődomonyán laktak. – A szerk.]. Egy gyerekük volt, Magda, aki 1930-ban született. 1944-ben Mária a férjével és a lányával együtt először gettóba került, majd koncentrációs táborba hurcolták őket. Mária és a férje odavesztek, a lányuk viszont túlélte a megpróbáltatásokat. A háború után Magda, aki akkoriban még fiatal lány volt, más fiatalokkal együtt kivándorolt

Palesztinába. A hajójukat föltartóztatta egy angol hadihajó, és az összes utast egy ciprusi táborba irányították. Magda itt ismerkedett meg a későbbi férjével. 1948-ban végül sikerült eljutniuk Palesztinába. Izraelben férjhez ment, férjezett neve Friedmann, néha levelezünk vele, Kirjat-Jamban él a családjával.

Anyai nagyapámat, Berhida Menyhértet jól ismertem. A zsidó neve Menáhem volt. Az 1850-es években született. A nagyanyámat soha nem láttam, meghalt, mielőtt megszülettem volna. Még a nevét sem tudom. A nagyszüleim születési helyét nem ismerem. Azt tudom, hogy a Berhida család tagjai főként az Ung völgyében éltek, ami végigkíséri a folyót, Ungvártól úgy kilencven kilométernyire. Szinte mindegyik faluban élt legalább egy Berhida családnevű ember, aki valamilyen távoli rokonságban állt a többi Berhidával. Iparosok, mesteremberek voltak is voltak köztük, cipészek, szabók, de a legfőbb foglalatosságuk a kereskedelem volt. Menyhért nagyapámnak volt egy vendéglője – ezt úgy kell elképzelni, mint valami átmenetet a kávéház meg az étterem között – egy Ungvárhoz közel eső faluban, amit a csehek alatt Onokovcinak, az Osztrák–Magyar Monarchia idején pedig Felsődomonyának neveztek [Verhnyije Domanyivci] [Felsődomonya – kisközség volt Ung vm.-ben, 1910-ben nem egészen 700 főnyi lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ma már Ungvárhoz tartozik, leginkább családi házakkal, nyaralókkal van beépítve. Kárpátalján voltak vendéglők, éttermek és kocsmák. A kocsma abban különbözött a vendéglőtől, hogy a kocsmában az ital mellett csak hideg ételt szolgáltak fel, míg a vendéglőben ebédet és vacsorát is kaphatott a vendég. Nagyapám ezenkívül értett a háziállatok gyógyításához, nem tudom, hogy tanult-e ilyesmit, vagy ösztönös volt a tudása, de tény, hogy Felsődomonyán kívül a környékbeli falvakba is elhívták a parasztok, ha szükség volt a tudására.

Felsődomonya nagyon régi település volt. Római katolikus templomát még a tizennegyedik században emelték. Kis falucska volt, nyolcvan százalékban szlovákok lakták, a többiek pedig ruszinok volt. Akadt még három-négy pravoszláv, más szavakkal görög keleti vagy ortodox is, oroszok, akik az első világháború idején estek fogságba, aztán megnősültek, és a faluban telepedtek le. A szlovákok római katolikusok, a ruszinok görög katolikusok voltak A faluban összesen három zsidó család élt, még a minján sem telt ki a férfiakból. A faluban nem volt sem zsinagóga, sem imaház. A vallási ünnepeken a munkácsi Spira rabbi [lásd: Spira Lázár] jóváhagyásával a szomszédos Alsódomonyára jártunk át [Alsódomonya – kisközség volt Ung vm.-ben, 1910-ben 1100 – főleg szlovák és rutén – lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ma már az a település sem létezik, Ungvárhoz csatolták. Zsinagóga ugyan ott sem volt, de volt egy imaház. Nagy épület volt, az egyik felében egy zsidó család lakott, a másik felét, ahol két szoba volt, imaházként használták a zsidók. Az egyik szobában a nők, a másikban a férfiak imádkoztak.

Felsődomonyán nem volt antiszemitizmus sem az Osztrák–Magyar Monarchia, sem a cseh fennhatóság idején. A falusiak barátságosak voltak, tisztelték a zsidókat. Verekedésbe torkolló viszálykodás csak a római katolikusok meg a görög katolikusok fordult elő. De a zsidókat ezek nem érintették.

Azt azért nem mondhatom, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában nem létezett antiszemitizmus. Persze nem volt olyan erős és nyilvánvaló, mint később, 1938 után, amikor Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz, de azért voltak jelei. A háború előtt volt otthon egy könyvünk, amit Budapesten

adtak ki 1900 tájékán. A címére már nem emlékszem, valamilyen Egon volt a szerzője, aki valamikor az államhatalom valamilyen képviselője volt Kárpátalján, és Budapestre hazatérve, könyvet írt a szolgálat idején szerzett élményeiről, tapasztalatairól [Minden bizonnyal Egan Edéről (1851–1901) és a nevéhez fűződő kárpátaljai ún. hegyvidéki akcióról, ill. az arról szóló valamelyik beszámolóról van szó. Egan vezette miniszteri biztosként a Földművelési Minisztérium 1897-ben indult szociálpolitikai programját az ország egyik legszegényebb vidékének gazdasági fejlesztésére (földjuttatás, hitelszövetkezetek alakítása, ill. fogyasztási szövetkezetek létrehozása – elsősorban a zsidó kereskedők kiszorításának céljával). Egan e tárgyban írott könyvéről nincs tudomásunk, az említett könyv talán az akcióban részt vevő tisztviselő, Páris Frigyes beszámolója lehetett (Páris Frigyes: Tájékoztató a ruthén akciónál való működésem felől, Budapest, 1904). Részletesebben a hegyvidéki akcióról lásd Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918), Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. – A szerk.]. A könyvében csak zugkereskedőkként emlegeti a zsidókat, olyan emberekként, akik kizsákmányolják a ruszinokat. Példákat is fölhozott, az egyikre emlékszem is, arról szólt, hogy egy zsidó bérbe adta a tehenét egy ruszinnak, és amikor a tehén leborjazott, elvette a borjút. A szerző arról viszont megfeledkezett, amit a könyve elején egyébként maga is megemlített, hogy érkezésekor a ruszinok írástudatlan, műveletlen emberek voltak, akik egész életükben keményen dolgoztak. Ez pedig még a zsidók betelepülése előtt történt. De Egon azt írja, hogy aztán megjöttek a zsidók, akik elkezdték kizsákmányolni a ruszinokat. Nem ez volt az egyetlen ilyesfajta könyv akkoriban.

Menyhért nagyapám neológ volt. Anyai nagyszüleimnél mindig megtartották a sábátot, gyertyákat gyújtottak, és az egész család összegyűlt az ünnepi asztal körül. De nagyapám, a neológok többségéhez hasonlóan, szombaton is dolgozott [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. A hagyományoknak megfelelően a nagyünnepeket megtartottuk otthon. Egymás között magyarul beszéltünk.

Anyámék hárman voltak testvérek. Anyám, született Berhida Anna – zsidó nevén Hanna – volt a legfiatalabb, 1885-ben született. A legidősebb lány Katalin volt, a zsidó nevére nem emlékszem, a középső pedig Róza, zsidó nevén Rejzl. Nem tudom, hogy anyám és a nővérei hol tanultak. Lehet, hogy anyám gimnáziumba is járt, mindenesetre gimnazista koromban ő segített megcsinálni a leckémet. Anyám mindkét nővére férjhez ment. Az idősebbik nővére, férjezett nevén Braun, Ungváron élt. A férjére egyáltalán nem emlékszem. Ungváron volt egy bútorkészítő műhelyük, és meglehetősen jól éltek. Két fiuk született, mindkettő jóval idősebb nálam, Miklós és Sándor. Anyám másik nővére, Róza, férjezett nevén Weisz, Szlovákiában élt a családjával, egy Kralovszkij Klumec nevű városkában [Král’ovský Chlmec, azaz Királyhelmec – nagyközség volt Zemplén vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal), 1891-ben 2100, 1910-ben 2700 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. Vagyis ez a nagynéni is Csehszlovákiában élt, csak nem Kárpátalján. Királyhelmec 1993 óta tartozik Szlovákiához. – A szerk.]. Nekik is két gyermekük volt, a fiuk, Tibor, aki idősebb volt, mint én, és a lányuk, Edit, akivel nagyjából egykorúak voltunk. Róza néném férje kereskedelemmel foglalkozott. A nagynénéim, miután férjhez mentek, nem dolgoztak, csak a családdal foglalkoztak.

A szüleim még az első világháború előtt ismerkedtek meg és szerettek egymásba. Amikor apám a kereskedelmi akadémián tanult, Felsődomonyán gyakornokoskodott a nagyapám vendéglőjében. Ott ismerkedett meg anyámmal. 1914-ben apámat behívták katonának, a szüleim 1918-ig leveleztek egymással. A háború végeztével apám megkérte nagyapámtól a lánya kezét. Nagyapám

természetesen tudott a szerelmükről, arról, hogy levelezneknek egymással, úgyhogy beleegyezett a házasságukba. Apám az esküvőig már nem hagyta el a falut. Nagyapám igazi zsidó esküvőt rendezett. A hüpét a vendéglő előtt állították föl, nagyapám az ungvári zsinagógából hívott rabbit, ő adta össze az ifjú párt. A lakodalmat a vendéglő nagytermében tartották. Az esküvő után a szüleim Ungvárra költöztek. Apám három üzletben könyvelt, mind a háromnak zsidó volt a tulajdonosa, anyám pedig a háztartást vezette.

Apámnak dús, fényes, gesztenyebarna haja volt. Hideg időben kalapot hordott, de korántsem a zsidó hagyomány miatt, hanem a divat miatt, egyébként nem viselt fejfedőt. A kor divatjának megfelelően öltönyben járt, tavasszal és nyáron világos öltönyben. Az arcát simára borotválta. Anyám a házasságkötés után nem fedte be a fejét, csak akkor kötött kendőt, amikor az imaházba ment. Sötét, dús haja volt, hátul kontyba csavarta. Divatos ruhákban járt, magas sarkú cipőt hordott. A szüleim neológok voltak. Tiszteletben tartották az alapvető zsidó hagyományokat, nagyünnepeken zsinagógába jártak. Otthon magyarul beszéltek egymással. Egy kétemeletes házban béreltek lakást.

Ungváron születtem, 1920-ban. A csehszlovák anyakönyvi kivonatomban a magyar nevem, a László szerepel, a szüleim is ezt a nevet szokták meg. Otthon Lacinak, Lacikának szólítottak. A zsidó nevem Leizer. A hagyományoknak megfelelően engem is körülmetéltek. A szertartás az ungvári zsinagógában volt, a tényét be is vezették a zsinagóga anyakönyvébe.

Kárpátalja 1918-ban csehszlovák fennhatóság alá került. A különbséget hamar megérezték az emberek. Magyarország alapvetően mezőgazdasági termelésre rendezkedett be, Csehszlovákia, különösen Csehország viszont fejlett iparral rendelkezett. A csehek érkeztével kezdődött meg Kárpátalján az iparosodás. Ungvártól húsz kilométerre vegyi üzemet építettek, magában a városban pedig nagy bútorgyárat létesítettek. Ebben az üzemben exportra termeltek, az Amerikai Egyesült Államokba például hajlított, fölcsapható ülőkéjű színházi és moziba való székeket szállítottak. Munkácson dohánygyárat építettek. Kárpátalján nem terem igazán jó dohány, csak az alapanyag egy részét termelték meg itt, a többit máshonnan szállították. A kisebb szőlészeteket és borgazdaságokat a csehek nagy cégekké alakították át, ezek a cégek aztán sok bort exportáltak. Kárpátalján, a Rahói járásban ősidők óta működtek sóbányák. A csehek nemcsak a sót termelték ki, hanem üdülőhelyeket is telepítettek a környékre. Még most is működnek a gyógyhatású sófürdők a vidéken. A kimerült, művelés alól kivont bányákban pedig szanatóriumot létesítettek. A sós pára kiválóan alkalmas a különféle légúti megbetegedések kezelésére. Munkácson nagy sörgyárat építettek. A forrásvizekre települő üdülőhelyek kialakítása szintén a csehek érdeme. A járás mindig is híres volt gyógyhatású vizeiről. A gyógyvizet emésztőrendszeri megbetegedések kezelésére használták. A csehek szanatóriumot építettek, palackokba töltötték, és exportálták a gyógyvizet. Még az Egyesült Államokba is szállítottak. A román határhoz közelebb fekvő vidéken, a Huszti járásban van egy Saján nevű városka, ahol a csehek a gyógyforrás mellett építettek egy szanatóriumot, amelyben a máj- és vesebetegségben szenvedőket kezelték [Saján a Visk nevű városkától 5 km-re fekvő település. – A szerk.]. Külföldről is jártak ide a gyógyulni vágyók. Munkács mellett is föltártak egy forrást, és ott is csináltak egy szanatóriumot. Ezeknek a beruházásoknak köszönhetően sok kárpátaljai jutott munkához. A csehek sok komfortos lakóházat építettek. Ungváron még ma is ezek az épületek a legdrágábbak és a legkeresettebbek. A cseh uralom idején nem volt antiszemitizmus. Éppen ellenkezőleg, minden lehetséges módon támogatták a zsidókat, állami tisztségekbe emelték őket. Megszüntettek minden, az Osztrák–Magyar Monarchia idején volt

korlátozást [A zsidók az emancipációt követően természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt is viselhettek állami hivatalt. Idézzük Karády Viktort: „Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt az ortodox vidékeken… Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.” Egyébként Karády becslései szerint 1910-ben az ortodox városok zsidó lakosságának 6,3%-a állt állami szolgálatban vagy dolgozott szabad/értelmiségi pályákon (ezen belül pedig 13%-uk állt állami szolgálatban, és 9,4%-a működött tanári és tanítói pályán). (A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910), in Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok, Cserépfalvi, 1997). (Majd csak az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény idején tiltották ki a zsidókat a köztisztviselői pályákról.) – A szerk.]. A zsidók katonai szolgálatot teljesíthettek a hadseregben, és bármilyen rangot megkaphattak [Mint említettük, ez a Monarchia hadseregében is így volt. – A szerk.]. Nagyon sok zsidó tanult felsőoktatási intézményekben. A kárpátaljai lakosság pedig mindig is lojálisan viselkedett a zsidókkal.

1922-ben a szüleim úgy határoztak, hogy Felsődomonyára költöznek. Menyhért nagyapámnak már sok volt egyedül a vendéglő irányítása, úgyhogy anyámhoz fordult segítségért. Felsődomonya mindössze öt kilométerre volt Ungvártól, ezért aztán apámnak sem kellett föladnia a munkahelyét a városban. Beszerzett két lovat meg egy kocsit, azzal járt munkába. Akkoriban ugyanis nem volt más közlekedési eszköz Felsődomonya és Ungvár között.

Nagyapám vendéglőjét kétszázötven évvel korábban építették. Vastag, hosszú, egyméteres falú, földszintes téglaház volt. A vendéglőn kívül volt benne néhány szoba is, ahol mi éltünk. Az oldalfalához hozzátoldottak egy épületet, ahol egy vegyesbolt működött. A vendéglő több helyiségből állt: volt egy nagy étterem, egy külön szoba a gyermekes anyáknak, ahol tilos volt dohányozni és szeszes italt fogyasztani, aztán még volt egy szoba, ahol sakkozni és kártyázni szoktak, és volt egy kisebb helyiség, amolyan bárszerűség. Az éttermet gyakran bérelték ki esküvőkre, születésnapokra és hasonló ünnepségekre. Egy nagy konyha szolgálta ki az egész vendéglőt. A húgom megszületéséig két szobát laktunk a vendéglő épületében, az egyik szoba a nagyapámé volt, a másikban pedig mi laktunk, a szüleim meg én. A nagy ház mellett állt egy kisebb ház, ami vályogból épült. A vályog volt a környéken leggyakrabban használt építőanyag. Szalmatörekből és agyagból készítik, összedolgozzák, és téglákat formáznak belőle. A vályog időtálló és meleg, a házak többsége ebből épült Kárpátalján. Közvetlenül az első világháború után szeszfőzde működött az épületben, ahol szilvapálinkát főztek. A szeszfőzdében nagy fahordók álltak, két méter magasak, másfél méter átmérőjűek. A környékbeli falvakban fölvásárolták a vörös szilvát, amit aztán beleborítottak ezekbe a hordókba, a szilva levet eresztett, és erjedni kezdett. Ebből az erjedő léből készült a szilvapálinka, egy külön erre a célra szerkesztett pálinkafőző berendezés segítségével. Előfordult, hogy mi, gyerekek, besettenkedtük a szeszfőzdébe, ládákra meg kosarakra állva fölmásztunk a hordók oldalára, és szalmaszálon keresztül belekóstoltunk az erjedő szilvalébe. Nagyon jó íze volt, de vigyázni kellett vele, mert hamar az ember fejébe szállt. Később, a húszas években a csehek állami monopóliummá tették a szeszfőzést. A berendezéseket leszerelték, és átszállították az ungvári szeszgyárba. A házat átépítették, két, külön bejáratú, összkomfortos, egyszobás lakást alakítottak ki benne. A lakásokat kiadták. Az egyikben egy falusi hivatalnok, a másikban pedig a falusi szlovák iskola tanítója lakott.

A vendéglőhöz nagy udvar tartozott, ahol Pészah körül, amikor már kezdett melegedni az idő, körhintákat állíttatott föl a falu, amelyek késő őszig működtek. A szüleim kaptak némi pénzt a terület bérbeadásáért, és a vendéglő forgalmának is jót tett a körhinta. A szülők ugyanis gyakran hozták ide körhintázni a kicsiket, és olykor az egész napot ott töltötték, közben alaposan meg is éheztek. A vendéglőben nemcsak ebédelni lehetett, hanem volt fagylalt is, sütemény is, meg lehetett inni egy csésze kávét, és hűsítőt is lehetett fogyasztani. A családapák pedig fölhajthattak egy sört, netán valami erősebbet is. A söntésben sokszor rendeztek nyereménysorsolást. A jegy egy koronába került, emlékszem, a fődíj egy élő kismalac volt. Volt még szerencsekerék is, ráaggatott nyeremények kel, amelyeket egy horgászbotra erősített horog segítségével lehetett megkaparintani. Az udvarban volt egy kibérelhető kuglipálya is. Akik nem játszottak, fogadásokat köthettek arra, hogy ki győz a játékban, a tét egy hordó sör volt, amit szintén a vendéglőben vettek meg. Szóval, mindez érzékelhető hasznot hozott a vendéglőnek.

A ház mögött nagy kert húzódott, egyik felében gyümölcsfákkal, diófákkal, a másik felében pedig az istálló volt a teheneknek meg a lovaknak, és itt voltak a disznóólak is. Az istálló szénapadlásán tartották a szénát meg az alomnak való szalmát, vagy ha a szénapadláson nem volt elég hely, a szalma bálákban állt. A környező hegyekben élő embereknek kevés földjük volt, főként favágásból tartották fönn magukat. A fát szekérrel szállították Ungvárra, a módosabbak szekerét lovak, a szegényebbekét ökrök húzták. A fákat már egy-másfél méteres rönkökre darabolva rakták szekérre. Többnyire a mi vendéglőnkben pihentek meg. A ház mögött volt egy etető- és itatóvályúval fölszerelt karám a lovaknak, a fások a vendéglőben vacsoráztak, és a szénapadláson, a szénában aludtak. Hajnalban keltek, és már indultak is a városba, a piacra. Az érkezésük valóságos ünnep volt a helybeli nincstelenek számára, akik aprócska viskókban éltek, földjük nem volt, alkalmi munkákból tengették az életüket. Kora reggel fejszét, fűrészt ragadtak, és elindultak a fásokkal a vásárba. A polgárok a fásoktól megvették, a velük érkező emberekkel pedig földaraboltatták a fát. A csehek aztán később, a harmincas években földreformot csináltak. A Felsődomonya környékén húzódó erdőket fölparcellázták, és szétosztották a föld nélküliek között. Az emberek kiirtották az erdőt, fölszántották a földet, zöldséget és gabonát termesztettek.

Nekünk volt egy saját gazdaságunk, hiszen a vendéglő működtetéséhez sok dologra volt szükség, és jobban megérte helyben megtermelni, mint megvásárolni. Két tehenet tartottunk magunknak. Apámnak volt két lova. Disznót, malacot tartottunk, hogy a vendéglőben mindig legyen friss hús. A faluban a göndör szőrű, nem túl nagytestű magyar sertésfajtát tartották az emberek, de ennek kevés volt a húsa, viszont sok a szalonnája, a zsírja [Ez volt a mangalica. – A szerk.]. A kétéves disznókon tízcentis zsírréteg volt. Nagyapám húsos, angol fajtájú sertéseket szerzett, rövid szőrű, érzékeny állatokat, amelyeket nem volt szabad kiengedni a tűző napra, mert a hőségtől elpusztultak volna. A helyi sertésfajta ezzel szemben rendkívül ellenálló volt. Nagyapám a helyi disznókkal keresztezte az angol fajtát, hogy a malacok szívósak legyenek. A disznókat ólban tartottuk, nem engedtük ki, egy helyi ruszin paraszt látta el őket is meg a teheneket is.

Amikor disznót kellett vágni, Ungvárról hívtunk egy cseh hentest, aki leölte és földolgozta a disznókat. A faluban az volt a szokás, hogy a disznót nem nyúzták meg, csak leperzselték a szőrét. Ez a hentes viszont fölaggatta és megnyúzta a sertéseket. A bőröket aztán le lehetett adni az bőrfeldolgozó átvevőhelyén. A hentes földarabolta a disznót, és kolbászt, véres és májas hurkát is készített, amit feltálalták a vendéglőben. A sonkát és a szalonnát fűszeres, ecetes páclében hagyták érni körülbelül egy hónapig, ezután a padláson, a kémények összefutásánál kialakított,

háromszor három méteres alapterületű, két méter magas, téglával bélelt füstölőbe került. A füstölés után következett a főzés, és kész, lehetett tálalni a vendégeknek. Apám, velünk ellentétben, sonkát is evett meg szalonnát is. Azt mondta, hogy a munkácsi Spira rabbi engedélyével ehet sonkát, nem sokat, éppen csak annyit, amennyi egy tojás héjába belefér. Nem tudom, hogy igazat mondott-e. Mindenesetre gyakran tréfálkozott azon, hogy a Spira rabbi nem mondta meg, hogy tyúk, liba vagy strucctojásra szólt-e az engedély. A vendéglőben csak egyetlen zsidó ételt szolgáltak föl, tyúkhúslevest házi tésztával.

A konyhán két szlovák asszony dolgozott, egy szakácsnő meg a kisegítője. A kisegítő készített elő mindent, aprított, pucolt, a szakácsnő főzött, anyám pedig kóstolás után fűszerezett. Mindegyik teremben volt egy fölszolgáló. A boltban egyedül anyám dolgozott, de elboldogult. Kásának valót, cukrot, sót és a mindennapi élethez szükséges dolgokat lehetett ott vásárolni. Később kenyeret is árultunk, mert a vendéglőnek is sütöttek. A konyhán nagy, kenyérsütésre is alkalmas kemence volt. A sütő része két méter széles volt. Fával kellett megrakni, majd a parazsat előre kotorva kellett betenni a sütésre váró kenyeret. A sütőben tíz darab kétkilós kenyérnek volt hely. Naponta, sőt napjában többször is sütöttek kenyeret. Anyám péntekenként a kenyéren kívül nemcsak nekünk, hanem a faluban élő másik három zsidó családnak is sütött sábáti kalácsot. Este, miután az utolsó adag kenyér is kisült, anyám betette sülni a másnapi sóletünket. Péntekenként még halat, tyúkhúslevest és krumpliból meg kukoricás lisztből gyúrt felfújtat is készített sábátra.

Apám a könyvelői munka mellett hamarosan az ungvári városi bíróságon kapott szakértői megbízatást, a bor minőségének megállapításában kellett szakértőként közreműködnie. Az Ungvári járásban sok bortermelő körzet van. Ungvárott nagy görög katolikus székesegyház volt, amelynek a püspöke komoly szőlőbirtokkal rendelkezett. Az ott termelt bort Csehország belsejébe szállították, ahol csináltak bort. Olykor panaszt tettek a bor minőségére a bíróságon. Apámnak ilyenkor szakvéleményt kellett adnia arról, hogy valóban gyenge minőségű borról van-e szó, és nem a megrendelőnél romlott-e meg a helytelen tárolás miatt. Egyszer igen komoly összegű büntetéstől mentette meg a püspököt, aki azzal fejezte ki a háláját, hogy elküldte apámat a Tátrában lévő egyházi szanatóriumba. A szanatóriumot a görög katolikus egyház építtette, és kizárólag egyházi személyek látogathatták. A szanatórium fennállása során alighanem apám volt az egyetlen zsidó, aki ott gyógykezeltette magát.

Péntek este egyik családtag sem dolgozott a vendéglőben, a szakácsnő, a konyhai kisegítő és a pincérek maguk is elboldogultak. Az egész család otthon gyűlt össze. Anyám gyertyákat gyújtott, és az előírásoknak megfelelően imádkozott a gyertyák fölött. Ezután elköltöttük az ünnepi vacsorát. Szombaton viszont mindenki dolgozott, akárcsak Ungvárott a neológok többsége. Azok a boltok, amelyeknek apám könyvelt, szombaton is nyitva tartottak, bár zsidó tulajdonosuk volt. Szombat reggel elmentünk az alsódomonyai imaházba. Utána apám elment dolgozni, és este, mikor megjött a munkából, elvégezte a hávdálát, a szombatot a hétköznapoktól elválasztó szertartást. Ilyenkor megint összegyűltünk mindannyian, apám gyertyát gyújtott, de nem olyat, mint sábátkor szokás, hanem egy kisebbet [A hávdálá szertartás során egy több szálból fonott kanócú gyertya meggyújtása jelzi a tűzgyújtási tilalom feloldását. – A szerk.]. Mindenki kapott bort a poharába, a férfiak vodkát. Apám elmondta az imát, egy kis edénybe beleöntött egy kis bort vagy vodkát, és ebben oltotta el az égő gyertyát. Egyszer a vodka kiömlött az asztalra, és meggyulladt. Az égésnyom megmaradt, és jócskán túlélte apámat. Apám dohányzott, és sábátkor is rágyújtott. Nagyapám morgott is miatta, de apám erre tréfásan azt felelte, a Tórában sehol sincs olyan

fejezet, amely tiltaná a dohányzást. Dolgozni, azt nem szabad sábátkor, de a dohányzás nem munka, hanem pihenés. Igaz, amikor az imaházba mentünk, apám vigyázott, hogy a helyi zsidók ne lássák meg, és inkább félrevonult a bokrok közé rágyújtani. Az alsódomonyai zsidók többsége ortodox volt, akik nemigen tűrték az eltérést a hagyományoktól.

Amíg nagyapám élt, otthon öt alapvető zsidó ünnepet tartottunk meg, kezdve a Ros Hásánával. Anyám a hagyományos zsidó ételeket készítette. Az ünnepeken az egész család elment a szomszéd faluban lévő imaházba. Amikor Ros Hásánákor hazatértünk, anyám mézet és almát tett az asztalra. Az almadarabkákat belemártottuk a mézbe, úgy fogyasztottuk el. És a kalácsot is, amit általában sóba szoktak belemártani, ilyenkor a mézbe kellett beletunkolni [A méz a bibliai idők óta az élet édességét és jóságát jelképezi. A manna is – mely a pusztai vándorlás alatt az égből hullott – édes volt, mint a méz. Eredetileg datolyából készítették, de a posztbiblikus időkben már a méhek által készített mézet tekintik méznek. Bár a méh nem kóser állat, mégis engedélyezik a törvények a méz fogyasztását, mert a méz nem tekinthető a méh testrészének. Ros Hásánákor szoktak kenyeret és egy szelet almát só helyett mézbe mártani, hogy ezzel biztosítsák az édes új évet. – A szerk.]. Ros Hásáná után következett Jom Kipur. Az ünnep előestéjén elvégeztük a kápóresz szertartást. A nagyapám arra tanított, hogy Jom Kipur beköszönte előtt bocsánatot kell kérnem azoktól, akiket akarattal vagy akaratlanul megbántottam. Az első esti csillag feljövetele előtt anyám kiadós vacsorát tálalt föl. Rendesen kellett enni, mert este kezdetét vette a huszonnégy órás böjt [A Jom Kipur-i böjt 25 órás. – A szerk.] A hatévesnél idősebb gyerekek fél, a tizenhárom évesnél idősebbek egész napon át böjtöltek, akárcsak a felnőttek. Másnap elmentünk az imaházba. Az első csillag feljöveteléig kellett imádkoznunk. Anyám mindig adott apámnak valami süteményt számomra, de ő maga meg a nagyapám szigorúan betartotta a böjtöt. Este, vacsorára hazatértünk.

A következő ünnep a Szukot volt. A ház mögött, a kertben állítottuk föl a szukát. A zsidó hagyomány szerint a szuká építését közvetlenül a Jom Kipur-i böjt után kell megkezdeni. A kert földjében lyukakat vájtunk a szuká támasztékainak. Szétszedhető szukánk volt, amit könnyen föl lehetett állítani, majd lebontani, évről évre. A tetőhöz zöld ágakat használtunk, úgy kellett őket egymáshoz illeszteni, hogy a szukából lehessen látni az eget. A szukát szalagokkal, élő és papírvirágokkal díszítettük föl, székeket és az asztalt raktunk be. Az ünnep után a szukát lebontottuk, alkotórészeit pedig eltettük a következő évre.

Télen volt Hanuka. Az ünnep első napján anyám két gyertyát gyújtott meg a bronz hanukijában, a középsőt és az első nap gyertyáját, aztán az ünnep minden napján újabb gyertyát gyújtott. Hanuka idején szokás volt pénzt, úgynevezett hanukageltet ajándékozni a gyerekeknek. Elsőként a nagyapámtól kaptam ajándékpénzt, aztán apám nővérétől, Máriától meg anyám Ungváron élő nővérétől, Katalintól, aki ünnepek idején az egész családjával ellátogatott a testvéréhez meg az apjához.

A naptár, nem pedig a jelentősége szerinti utolsó ünnep a Pészah. Erre már idejekorán megkezdődött a fölkészülés. Apám Ungvárról hozott maceszt, a zsinagógában megvette a pészahi bort. Otthon nagytakarítás volt, mindent lemostunk, kitisztítottunk. Pészah előestéjén nem volt egy morzsányi kenyér sem a konyhában. Csak ezután cserélték ki az év többi napján használt edényeket a padláson őrzött pészahi edényekre, amiket csak Pészahkor használtunk. Anyám hagyományos pészahi ételeket készített. Este összegyűlt az egész család. A közös ima után asztalhoz ültünk. Az ünnepi fogások mellett minden ott volt az asztalon, aminek Pészahkor ott a

helye: egy darabka csontos hús, főtt tojás, fahéjas, mézes tört alma, zöldfű, torma és a sósvizes edényke. A szédert általában nagyapám vezette. A hagyományos négy kérdést, amit a legkisebb gyermeknek kell föltennie, már azelőtt megtanultam, hogy héderbe jártam volna, de persze nem tudtam, mit jelentenek a mondatok. Az asztal közepére szép ezüstserleget állítottak, Élijahu próféta serlegét. A széderestét nem minden neológ család tartotta meg, több helyütt megelégedtek a közös imádsággal. A vacsorát a zöldfűvel kellett kezdeni, amit belemártottunk a sós vízbe, és egy darabka macesszel fogyasztottuk el [A szédereste során két rituális „mártás” van. Az első alkalommal – rögtön a széder, a Hagada felolvasásának elején – valamilyen zöldséget kell sós vízbe mártani. A második alkalommal pedig – közvetlenül az étkezés előtt – keserűfüvet kell az édes haroszetbe mártani. Egyes hagyományok szerint az első zöldség valamilyen zöld fű vagy saláta szokott lenni, a bibliai elbeszélés izsópjára emlékezve (Ex. 12:21–24), bár Közép- és Kelet-Európában elterjedtebb szokás volt krumplit használni, mivel régen ekkortájt ritka volt a zöldsaláta. Szokás a széder során egy harmadik „mártást” is csinálni, főtt tojást sós vízben, de ez nem kötelező része a rituálénak. – A szerk.]. Ezután már minden úgy ment, ahogyan a széderestén következnek a dolgok egymás után. A Pészah napjaiban nem tartottunk otthon kenyeret, csak maceszt, illetve krumpliból és kukoricalisztből készült felfújtat ettünk. A Pészah első és utolsó két napján apám nem ment dolgozni. Anyám és nagyapám sem dolgozott. A bolt nem nyitott ki, a vendéglőben a helyi szlovák alkalmazottak dolgoztak. Csak rendkívüli esetben fordultak anyámhoz.

Négyéves koromban adtak be a héderbe. Felsődomonyán nem volt héder, csak a szomszéd faluban. Reggelenként apám vitt el a héderbe, mielőtt elment dolgozni. Délután már a többi falubeli gyerekkel együtt jöttem vissza. A foglalkozások reggel kezdődtek, és délután háromig, négyig tartottak. Vittünk magunkkal ennivalót, amit napközben a héderben ettünk meg, aztán folytattuk a tanulást. A helybéli gyerekek ebédre hazamentek, nekünk viszont túl messze lett volna. A héderben nehezebben tanultam, mint a többi gyerek, mert a rebbe csak jiddisül beszélt velünk, én meg csak magyarul tudtam. Ennek ellenére félév felé már jól beszéltem jiddisül. Lehet, hogy ebben az is közrejátszott, hogy a héderben pálcás oktatás folyt. Engem otthon soha nem vertek meg, ha a szüleim meg akartak büntetni valamiért, megtiltották, hogy kimenjek az utcára. A rebbének viszont volt egy bambuszpálcája, azzal verte el a bűnösöket. Annyira féltem a büntetéstől, hogy valószínűleg én voltam a legigyekvőbb tanítvány. Az első évben a héber ábécét tanultuk. A második évtől kezdve kezdtük elsajátítani a héber imádságokat, és lefordítottuk őket jiddisre. A harmadik osztályban kezdtük tanulmányozni a Tórát. Fejezeteket olvastunk belőle, lefordítottuk jiddisre, és közösen megvitattuk az olvasottakat. Amikor hét éves lettem, ott kellett hagynom a hédert, a foglalkozásokat, mert beadtak a helyi egyetlen, szlovák általános iskolába. Az iskola a római katolikus egyház kezelésében volt. Amikor a tanító bejött a terembe, a diákok fölálltak, és latinul köszöntötték: „Laudetur Iesus Christus!” (Dicsértessék a Jézus Krisztus!). Ez volt a hagyományos római katolikus köszönés. Az általános tantárgyak mellett az iskolában volt hittan is, de a zsidó diákoknak nem kellett részt venniük a hittanórán. Egy évig jártam ebbe az iskolába, másodiktól kezdve pedig az állami szlovák iskolába írattak be Ungváron. Az iskola öt kilométerre volt tőlünk, oda is és később a gimnáziumba is biciklivel jártam. Szombaton is volt tanítás. A felsődomonyai zsidó családok között nem voltak ortodoxok, senki sem ütközött meg azon, hogy szombatonként kerékpárral hajtottam át a falun. Ahhoz viszont, hogy bejussak a városba, át kellett haladnom Alsódomonyán is, ahol az általunk is látogatott imaház állt. A faluban sok ortodox élt, akik méltatlankodtak amiatt, hogy egy zsidó fiú szombaton kerékpárra ül. Ki kellett találni valamit. Pénteken az iskola után hazamentem, megebédeltem, aztán visszamentem Ungvárra, Katalin

nagynénémhez. Náluk aludtam, reggel onnan mentem iskolába, este meg hazatértem. A nagybátyám, Katalin nagynéném férje péntek esténként a neológok ungvári zsinagógájába járt, és néha engem is magával vitt. Az épület a piac közelében állt. Most lakóház, de a tető alatt még mindig látszik a nagy, faragott Dávid-csillag.

A szüleim tisztában voltak azzal, hogy ha gimnáziumba akarok menni, jól meg kell tanulnom a hivatalos állami nyelvet, a cseht. Ezért a negyedik osztályt már a cseh iskolában kezdtem meg, szintén Ungváron. A négy elemi után aztán a nyolcosztályos ungvári cseh gimnáziumban folytattam a tanulmányaimat.

Még egészen kicsi voltam, amikor nagyapám elkezdett tanítgatni a saját mesterségére, az állatgyógyászatra. Ha egy beteg állatot hoztak hozzá, rögtön engem is odahívott, és a kezelés közben elmagyarázta, hogy mi történik, miért csinál ezt vagy azt. De aztán történt valami, ami egy életre elvette a kedvemet attól, hogy állatorvos legyek. A szomszédék tehene lenyelt egy almát egészben, ami megakadt a torkán. A tehén fulladozni kezdett. A gazdája egy pálcával megpróbálta lejjebb nyomni az almát, de csak rontott a helyzeten. Elhívták nagyapámat, ő meg engem is magával vitt. Nagyapám szétfeszítette és kipeckelte az állat száját, és kitapogatta az almát jó mélyen, a tehén torkában. Odahívott, hogy én vegyem ki. Sehogy se akart sikerülni. Csak egy lyukat tudtam kaparni az almába, és ennyi. Mit csináljunk? Nagyapám hazaszalajtott egy teáskanálért, egyébként az egész faluban csak nekünk volt teáskanalunk. A kanalat madzaggal a kezemhez kötötték, nagyapám pedig azt mondta, hogy próbáljam meg átfúrni a kanállal az almát. A tehén torkába lenyúlva elkezdtem fúrni a lukat. Sikerült is átdöfnöm az egész almát. Nagyapám ekkor nyakon vágta a tehenet, az alma kiugrott, engem pedig tetőtől talpig beborított a tehén bendőjének a tartalma. Fél napon át próbáltak lemosni, de ezzel az esettel az állatorvosi tevékenységem egy életre befejeződött.

A húgom 1927-ben született. Az Ágnes nevet kapta, otthon Áginak, Ágicának szólítottuk. Már megvolt a húgom, amikor egy sikertelen műtétet követően, meghalt Menyhért nagyapám. Ez is még 1927-ben történt. Az ungvári zsidó temetőben, a zsidó előírásoknak megfelelően temettük el [lásd: holttest előkészítése a temetésre; temetés; temető], az ungvári neológ zsinagóga rabbija kísérte el utolsó útjára. Apám kádist mondott nagyapám sírja fölött. Süvét senki sem ült, az ugyanis neológoknál nem szokás.

A húgom születése után, de még nagyapám halála előtt a vendéglő épületéből átköltöztünk a kisházba. A házat átrendeztük, a két egyszobás lakásból egy kétszobásat alakítottunk ki. Azt a két szobát pedig, ahol előzőleg laktunk, átalakítottuk vendégszobává. A vendéglőt nagyapám anyámra hagyta. A halála után megváltoztatták a nevét, a Berhida Menyhért név helyére az Anna Ringel név került.

Otthon a faluban nem voltak barátaim. Minden gyereket ismertem, jóban is voltam velük, de a közeli barátaim Ungvárott voltak. Sok barátom volt az iskolában is és később, a gimnáziumban is. Sok zsidó is volt a diákok között, de a barátaim között voltak nem zsidók is. A szüleim ezt megértették, és arra neveltek, hogy az embert nem a származása, hanem a tulajdonságai, a minősége alapján kell megítélni.

A gimnáziumban nagyon jó tanárok tanítottak. Biológiát, ásványtant, asztronómiát, botanikát és általában természetrajzot, valamint történelmet, földrajzot, matematikát és fizikát tanultunk.

Különleges figyelmet fordítottunk a nyelvekre. Egy idősebb latintanárunk volt, tanultuk a nyelvet, klasszikusok műveit fordítottuk. A tanárunk nem egyesével, hanem hármasával, négyesével szólított föl minket felelni. Maguk a diákok fogalmazták meg a kérdéseket, vizsgáztatták egymást. Általában is elmondható, hogy nagyon jól tanították a nyelveket. Franciául és németül folyékonyan beszéltünk, és a jó latintudás segített sok más nyelv, a spanyol, az olasz, a román megértésében. Emlékszem a világtörténelem tanárunkra: olyan érdekesek voltak az órái, hogy már türelmetlenül vártuk őket. Amellett ugyanis, hogy leadta az anyagot, arra tanított minket, hogy gondolkozzunk, és mérlegeljük még az első pillantásra jelentéktelennek tűnő események lehetséges következményeit is. Amikor azokról az ókori népekről beszélt, amelyek többsége már rég eltűnt a föld színéről, a zsidókat hozta föl példának arra, hogy az a nép maradt meg, amely megőrizte a hagyományait. Azt mondta, hogy az, hogy a zsidó nép meg tudott maradni, az azt jelenti, hogy már kialakulásakor is erős, pozitív indíttatás jellemezte őket. Ugyanakkor azt is mondta, hogy a zsidókra leselkedő legnagyobb veszély az asszimiláció. A zsidók vallásóráit eleinte egy világi tanár tartotta. Ezek a foglalkozások azonban nem voltak túlságosan érdekesek. Elemezte a Tórát, mesélt a zsidó ünnepekről, a zsidó vallásról, de nagyon szárazon, unalmasan. Később egy rabbit kértek föl hittanoktatásra, aki felsőfokú vallási iskolát végzett Jeruzsálemben, és a teológia doktora volt. Ezek az órák nagyon érdekesek voltak. Hallgattuk a tanárunkat, észre sem vettük, hogy repül az idő. Héberre is ő tanított minket. Egyébként nem ő volt az egyetlen zsidó tanár a gimnáziumban. Mindegyikükre nem emlékszem, de jól az emlékezetembe vésték a cseh nyelv tanárát, a filozófus doktor Blant [Blau?]. Neológ volt. A gimnáziumunktól nem messze volt a zsidó gimnázium, ahol minden tantárgyat héberül oktattak. Most egy magyar általános iskola működik ebben az épületben. A bejárat fölött Dávid-csillag volt, nem tudom, megvan-e még. Ebben a gimnáziumban tanult a leendő feleségem.

Még kisiskolás koromban kezdtem járni az ungvári Makkabi ifjúsági klubba. A Makkabi az iskola közelében tornatermet bérelt. Könnyűatlétikával foglalkoztam. Abban a szakosztályban kizárólag fiúk sportoltak. Ugrottunk, futottunk, tornáztunk, kosaraztunk, röplabdáztunk. Az edzéseket ketten irányították, az egyikük nem zsidó, hanem cseh volt, Csehszlovákia tornászbajnoka, egyébként pedig az ungvári bankban dolgozott. A másik edző, aki a futó- és ugróedzéseket tartotta, zsidó volt, foglalkozására nézve szabó. A foglalkozások idején mindketten kizárólag héberül beszéltek velünk.

Ezenkívül cserkész is voltam. Felsődomonyán az egyik cseh szomszédunk kezdte szervezni a faluban a cserkészszervezetet. A nyári szünetekben a hegyekbe jártunk, az erdőben sátoroztunk. Az idősebb cserkészek főztek. Megtanultunk énekszóra menetelni, tábortüzet gyújtani, úszni, hegyet mászni. Egyenruhánk nem volt, sötét rövidnadrágban és fehér ingben jártunk. A vezetők kék színű, háromszögletű nyakkendőt hordtak. Csak gimnazista koromban, a barátaim rábeszélésére léptem át az ungvári szervezetbe.

Tizenhárom éves koromban volt a bár micvóm, az ungvári neológ zsinagógában. Az a rebbe készített föl, akihez még annak idején a héderbe jártam. A születésnapomat követő szombaton az egész család fölkerekedett, és együtt mentünk a zsinagógába. Az ima után a rabbi fölhívott a Tórához. A Tórának van egy bizonyos fejezete, amit a fiatal fiúk a bár micvójukon olvasnak föl. A rebbével olyan sokszor olvastuk el ezt a részt, hogy kívülről fújtam a szöveget. Életemben először magamra öltöttem a táleszt. A szertartás után apám minden jelenlévőt megvendégelt pálinkával és süteménnyel. Este a szüleim a bár micvóm tiszteletére ünnepi vacsorát rendeztek, amelyre meghívták a falunkban élő zsidó családokat. Ungvárról is befutott családostól anyám nővére,

Katalin, valamint apám húga, Mária. Mindannyian megköszöntöttek, megajándékoztak.

1938-ban a magyarok vették át a hatalmat Kárpátalján [Ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalját 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.]. A többség eleinte örömmel fogadta a fordulatot, de az öröm hamar szertefoszlott, és nem csak a zsidóké. A magyarok érkeztével mindennek, köztük az élelmiszernek is jelentősen fölment az ára. Csökkent a munkahelyek száma, megjelent a munkanélküliség. Sokan mondogatták, hogy milyen jó volt a csehek idején, és milyen jó volna, ha a csehek visszatérnének. Magyarországhoz csatolták Csehszlovákia és Románia egy részét, valamint Jugoszlávia északi vidékét is, így az ország visszaállította az első világháború előtti határait [lásd: első bécsi döntés; második bécsi döntés; a Délvidék megszállása; Jugoszlávia magyar megszállása; Kárpátalja elfoglalása].

1938-ban kellett volna befejeznem a gimnáziumot, de amikor a magyarok elfoglalták Kárpátalját, a cseh iskolákat és gimnáziumokat bezárták. Úgyhogy átmentem egy ruszin iskolába, az Ungvártól húsz kilométerre fekvő Perecsenybe. Az iskolába vonattal jártam. De ezt az iskolát is bezárták, úgyhogy csak a magyar iskolák maradtak. Ungvárott szerettem volna magyar iskolába járni, de ott már megkezdték a fölkészülést az érettségi vizsgákra, én viszont nem akartam egy évet veszíteni azzal, hogy hetedik osztályosként folytatom a tanulmányaimat. Később az egyik iskolában indítottak egy végzős osztályt azoknak, akik korábban cseh iskolákban tanultak. Megkezdődött a tanítás, szeptemberben pedig le is tettük az érettségi vizsgát.

1938-tól Kárpátalján is alkalmazni kezdték a zsidóellenes törvényeket [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A zsidóktól elvették a boltjukat, üzemüket, műhelyüket, mindent, ami hasznot termelt. A tulajdonosok kénytelenek voltak átadni a boltot egy új, nem zsidó tulajdonosnak. Ezek a keresztények mindent a nevükre írattak, és az üzlet az új tulajdonos neve alatt futott tovább. Ezek többnyire névleges tulajdonosok voltak, a korábbi tulajdonosok vitték a boltot, amiért kaptak valami csekélyke fizetést. Ha a tulajdonos a megadott határidőre nem gondoskodott új gazdáról, akkor az állam mindent kisajátított, ellentételezés nélkül. A zsidók nem folytathattak felsőfokú tanulmányokat. Fegyveres katonai szolgálat helyett munkaszolgálatos zászlóaljakba hívták be őket. Apám elveszítette az ungvári munkáját, mert azokat a boltokat, ahol könyvelő volt, elvették zsidó tulajdonosaiktól. A vendéglőt és a boltot szintén át kellett adnunk valakinek. Apám harcolt az első világháborúban, többször kitüntették. Írt egy kérvényt, hogy a háborús szolgálataira tekintettel ne fosszák meg a tulajdonától. Hosszú ideig nem érkezett válasz, végül arról tájékoztatták apámat, hogy teljesítik a kérését. Úgyhogy a vendéglő és a bolt megmaradt [lásd: mentesség zsidóknak].

Kárpátalján sok olyan zsidó élt, aki nem volt magyar állampolgár. A cseh fennhatóság idején érkeztek Kárpátaljára, legnagyobb részük Lengyelországból, és nem szerezték meg a cseh állampolgárságot. A csehek idején nem is volt rá szükség. Ezek az emberek tehát lengyel állampolgárok maradtak. Amikor viszont bejöttek a magyarok, csak az számíthatott Magyarország állampolgárának, akinek megvolt a csehszlovák állampolgársága. Az ebbe a kategóriába sorolható kárpátaljaiak automatikusan megkapták a magyar állampolgárságot. Aki viszont nem ebbe a csoportba tartozott, vagyis nem volt csehszlovák állampolgársága, azt a magyarok 1942-ben a Szovjetunióba, Ukrajnába zsuppolták át. Ukrajna 1941 óta a német fasiszta csapatok megszállása alatt állt. Ezeket az embereket az Ivano-Frankivszk-i területre [oblaszty] szállították, ahol

valamennyiüket elpusztították [lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés]. Csak néhányan menekültek meg. A mi falunkban is volt egy ilyen lengyel zsidó család. Volt egy nagyon kedves lányuk, akivel összebarátkoztunk. Mindannyiukat elhurcolták. Ez a lány aztán egy magyar katona közvetítésével eljuttatott hozzánk egy levelet, amelyben azt írta, hogy az emberek egy részét már elpusztították, és most ők is várják a sorsukat, több hírt aztán már nem kaptunk felőle [Ezt a családot is alighanem a szovjet határnál fekvő Kőrösmezőre hurcolták. Itt volt az a gyűjtőhely, ahonnan a zsidókat ezres csoportokban áttették a határon, és átadták őket az SS-nek. „A Kőrösmezőn keresztül kitelepített zsidókat az SS teherautón először Kolomeába szállította, onnét 3-400 fős csoportokban gyalogmenetben indították útnak Kamenyec-Podolszkba.” Kamenyec-Podolszkijban mintegy 23 600 főt gyilkoltak meg 1941 augusztusában és szeptember elején, közülük 16-18 000 volt a Magyarországról kitelepített zsidó, a többiek helybeliek voltak. (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/).].

Érettségi után nem folytathattam a tanulmányaimat, a zsidók előtt bezárultak a felsőoktatási intézmények kapui. Budapestre utaztam, és beálltam tanulónak egy lakatosműhelybe. Onnan hívtak be 1938-ban katonának. A munkaszolgálatos zászlóaljakra vonatkozó törvény akkoriban még nem létezett, ezért katonai szolgálatra rendeltek. Fél évig szolgáltam egy utász zászlóaljban. Megtanítottak pontonhidat építeni, elsajátítottuk a robbanószerkezetek működésének alapjait, az aknakeresés és hatástalanítás fortélyait. Egy dunai szigeten voltunk, Budapest környékén. Miután megjelent a munkaszolgálatos alakulatokról rendelkező törvény, összeszedték és egy kényszermunka zászlóaljnak nevezett egységbe gyűjtötték össze a négy műszaki-utász zászlóalj zsidó katonáit [Voltaképpen közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnak nevezték ezeket a zászlóaljakat, rövidítve kmsz-nek. – A szerk.]. Egy tiszt volt a parancsnok. Az addigi egyenruhánkat viseltük, de az ujjára sárga karszalagot tűztünk. Hetente egyszer kiengedtek minket a városba. Húsz fillér kellett az oda-vissza útra meg az óvszerre. Be is kellett mutatni az ügyeletes tisztnek, aki csak ezután írta alá a kilépési engedélyünket. Amikor visszatértünk a laktanyába, mindenki kapott egy megelőző oltást fertőző nemi betegségek ellen. A budapestiek még nem tudták, miért hordunk mi sárga karszalagot, gyakran kérdezősködtek, amire azt feleltük, hogy a vegyvédelmi alakulat megkülönböztető jelzéséről van szó. Aztán persze sokan megtudták, mi az igazság a sárga karszalaggal kapcsolatban, és együttérzően viselkedtek velünk. Egyszer éppen Budapesten jártam, és szerettem volna bemenni a kaszinóba. Sárga karszalaggal. A portás megállított, a karszalagra bökött, és halkan azt súgta, hogy vegyem le. Levettem, zsebre vágtam, és szép nyugodtan besétáltam a kabaréba. Budapesten megismerkedtem egy családdal, gyakran meghívtak a kimenőimen és a zsidó ünnepeken, de később megszakadt velük a kapcsolat. Aztán átvezényeltek minket, lejjebb a Duna mentén, ahol gátat kellett építenünk. 1942-ben pedig kivittek minket Ukrajnába. Fedezékeket, lövészárkokat ástunk a frontvonal mögötti területen, aknákat szedtünk föl és hatástalanítottunk. Állandóan úton voltunk, egyik helyről a másikra dobáltak minket. Nagyon sokan meghaltak a zászlóaljunkban, sok volt a megnyomorított, karját, lábát vesztett katona. Rettenetes volt. Este, lefekvés előtt mindig arra kértem az Istent, hogy küldjön rám gyors halált, ne kelljen rokkantként szenvednem. 1943-ban a szovjet csapatok megindították a támadást, minket meg áthelyeztek Romániába [Azaz nyilván Észak-Erdélybe kerültek, amelyet az első világháborút lezáró trianoni békekötés 1920-ban Romániához csatolt, és amely a második bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott, majd a háború után visszakerült Romániához. – A szerk.]. Abban a térségben német csapatok állomásoztak, erődítményeket építettünk a

határzónában, fedezékeket a hegyekben. Ezután vasútépítésre vezényeltek. Ezt a vasútszakaszt még Romániában kezdték építeni, aztán Romániának ez a része, a befejezetlen vasútszakasszal együtt Magyarországhoz került. Biztosítani kellett az összeköttetést az egymástól távol eső területek között. Negyven kilométer vasúti pályát építettünk. Onnan aztán ismét Kárpátaljára, egy Volovec nevű faluba [Volóc (Bereg vm.)] vittek minket, a hegyek közé. Bunkereket építettünk, erődítési munkákat végeztünk. Kapóra jött, hogy budapesti inaskodásom idején elsajátítottam a lakatos- és kovácsmesterség fogásait. A műhelybe kerültem, ahol a lapátokat, ásókat meg a többi szerszámot javítottuk.

Volócon esett meg a velem a következő dolog. A zsidó zászlóaljban szolgálók havonta kaptak két nap kimenőt. A soron következő szabadságolás előtt a zászlóaljparancsnokot fölkeresték a helyi zsidók, és segítséget kértek. Volócon ugyanis volt egy mikve, de a vízmelegítéshez használt bojler berozsdásodott, a víz belefolyt, és állandóan kioltotta a lángot. A mikve tehát nem működött. A zsidók arra kérték a parancsnokot, adjon embereket, akik meg tudják javítani a bojlert. Engem meg egy másik lakatost küldtek oda, hogy nézzük meg, mit lehet csinálni. A zászlóaljunkban csak mi ketten voltunk kárpátaljaiak, a többiek pestiek voltak. A bojler teljesen elrozsdásodott, látszott, hogy nemigen lehet megjavítani. Elmagyaráztuk a volóciaknak, hogy javítani nem lehet, ki kell cserélni a bojler testét. Mondtuk, hogy kérjenek a parancsnoktól valamilyen szállítóeszközt, amivel a bojlert be lehet vinni Ungvárra, ahol elvégzik az alkatrészcserét. A parancsnok adott is gépkocsit, amivel bementünk Ungvárra. Azt az utasítást kaptuk, hogy a javítás befejezéséig maradjunk a városban. Beadtuk a bojlert a műhelybe, ahol azt mondták, hogy két nap kell a javításhoz. Mi azonban azt mondtuk a sofőrnek, hogy jöjjön vissza értünk egy hét múlva, addigra elkészül a bojler. Erre az időre pedig hazamentünk. A társam munkácsi volt, ő oda indult, én meg Felsődomonyára. Ezek már vészterhes idők voltak, de még az egész családot otthon találtam. Egy hetet töltöttem otthon, aztán visszamentem Ungvárra. A bojlert Volócon beállítottuk a helyére a mikvében. Később, amikor csak Volócon jártunk, mindig meghívtak minket egy-egy zsidó családhoz, ahol úgy fogadtak, mint a régen látott, kedves vendégeket.

1944 tavaszán táviratilag arról értesítették a parancsnokunkat, hogy a zászlóaljunkat áthelyezik Szerencsre. Vonatra ültettek minket, és irány Szerencs. A megérkezésünk után civilbe öltöztettek, de a sárga karszalagot továbbra is viselnünk kellett. Szerencsen senki nem számított ránk, és senki nem tudta, hogy mit is kellene velünk kezdeni. Kiderült, hogy a zászlóaljunkban szolgáló budapesti zsidók szülei beszéltek rá valakit a parancsnokságon arra, hogy Szentes helyett Szerencset jelölje meg az áthelyezési parancs táviratában. Szentesen ugyanis, ami Magyarország déli részén fekszik, olyan zászlóaljakat állítottak föl, amelyeket a frontra vagy valamilyen jugoszláviai bányákba irányítottak [Szegeden volt több olyan munkaszolgálatos század, amelyet Borba vezényeltek, de ez 1943 nyarán történt. 1944 folyamán Szentesről Borba irányított munkaszolgálatos századról nincsen tudomásunk, de ismereteink szerint Szentesről korábban sem vezényeltek Borba munkaszolgálatosokat. – A szerk.]. Az a szóbeszéd járta, hogy ezekben a bányákban rendkívül nehéz a munka [lásd: bori rézbányák], a zsidókkal különösen rosszul bánnak, és a legveszélyesebb helyekre irányítják őket. De mire mindez tisztázódott, már két hónap is eltelt. Mivel más lehetőség nem adódott, a cukorgyárban segédkeztünk a munkásoknak. A félreértések tisztázása után aztán Szentesre szállítottak minket, ahol viszont már befejeződött a zászlóaljak fölállítása, minket pedig már nem tudtak hova irányítani. Maradtunk Szentesen. Ekkor kezdték gettóba terelni a zsidókat. Aki elrejtőzött, azt felkutatták, és erőszakkal vitték el. Akkor terjedt el a „nadrágellenőrzés”

kifejezés. Ha a csendőrök elfogtak valakit, aki szerintük nem akart bevonulni a gettóba, és azt állította magáról, hogy nem zsidó, akkor lehúzatták vele a nadrágját, és megvizsgálták, hogy körül van-e metélve. A zászlóaljunkat kivezényelték a gettóba terelt zsidó családok házaiba, összeszedni a hátramaradt holmikat. Öt-hat fős csoportokra osztottak minket, minden csoport munkáját két csendőr felügyelte. Összegyűjtöttük és szétválogattuk a holmikat, amiket aztán a zsinagógába vittünk, a hatóságok által kialakított raktárba. Az emberek kis csomagokkal vonultak be a gettóba. Csak egy kis ennivalót meg néhány ruhaneműt vihettek magukkal. A többi holmijuk a lepecsételt házakban maradt. A ruhákon, bútorokon és háztartási felszereléseken kívül festmények és más értékek maradtak hátra. A csendőrök megengedték, hogy az élelmiszert magunkhoz vegyük, az összes többi holmit viszont rendszereznünk kellett: külön a ruhákat, külön az edényeket és így tovább. A holmikat összecsomagoltuk, fölpakoltuk a teherautókra. A zsinagógában más csoportok végezték a kirakodást [A szentesi zsidókat 1944. június 16-án vitték át a szegedi bevagonírozási központba. – A szerk.]. Leveleztem a családtagjaimmal. Az apámtól kapott utolsó levelezőlapból tudtam meg, hogy az ungvári zsidókat is gettóba vitték. A soron következő szabadságom alkalmával elmentem Ungvárra. A vonat csak Csapig közlekedett, csaknem húsz kilométert gyalogszerrel tettem meg. Ungváron megtudtam, hogy a gettót a téglagyárban jelölték ki. Még messze jártam a téglagyártól, amikor eljutottak hozzám az első emberi hangok, mintha csak egy méhkashoz közelítettem volna. A gettót őrző csendőrök nem engedtek be, az anyámat, az apámat és a húgomat viszont odaengedték a kerítéshez. A kerítés sakktáblaszerűen elrendezett téglákból épült, résekkel. Ezeken a réseken át tudtunk beszélni egymással. Apám megpróbált átszuszakolni a résen egy levelet, de az egyik csendőr észrevette, és elvette tőle. Akkor láttam őket utoljára. Szentesen még kaptam apámtól egy levelezőlapot, amelyen arról tájékoztatott, hogy másnap minden zsidót elvisznek a gettóból, és arra kért, hogy ne nyugtalankodjak. Soha többé nem kaptam hírt felőlük. Csak a háború után tudtam meg koncentrációs táborokból hazatért ismerősöktől, hogy apámat Auschwitzban a megérkezést követően azonnal gázkamrába vitték. Anyám jóval fiatalabbat mutatott a koránál, és jobban is tartotta magát, mint apám. Őt és a húgomat munkatáborba vitték, egy lengyelül Sztutowónak, németül Stutthofnak nevezett városba, ami az Odera mentén a lengyel–német határon fekszik. [Sztutowo Gdańsktól kissé északkeletre található, a Visztula mellett. Ringel László nyilvánvalóan egy másik kikötővárossal, Szczecinnel téveszti össze, amely valóban az Odera mellett fekszik. – A szerk.] A hazatérők beszámolóiból megtudtam, hogy a táborban gyakran voltak kivégzések, állandósultak a bombázások, azt viszont nem tudták elmondani, hogy pontosan hogyan halt meg az anyám és a húgom. Ebből a táborból fakitermelésre terelték ki a rabokat. 1945 tavaszától a szovjet légierő folyamatosan támadta ezeket a munkahelyeket. Látták, hogy emberek mozognak az erdőben, onnan fentről viszont nem tudták megállapítani, hogy kicsodák. Bombáztak, és a bombázásokban sok ember odaveszett.

Szentesről a jugoszláv–magyar határra vezényeltek minket. Jugoszlávia egy része magyar megszállás alatt volt. A Tisza jobb partján erődítési munkálatokat végeztünk, a most Jugoszláviához tartozó Ada nevű városkában szállásoltak el minket, a Tisza partján. Lövészárokásásra nem vonultam ki. Néhány zsidóval együtt a műhelyben dolgoztam, kapákat, ásókat, csákányokat javítottunk. 1944 októberében jártunk. Éjszakánként lövöldözés hallatszott, a helybeliek azt mondták, hogy a városba beszivárgó partizánok lövöldöznek. Aztán egy napon, hirtelen elrendelték a visszavonulást, és a németek meg a magyarok visszavonultak. A zászlóaljparancsnokunk, egy őrnagy azt mondta, mi nem vonulunk vissza, hanem folytatjuk a Tisza partján az erődítmények építését, megvédjük magyar hazánkat. Magunkban nevettünk, de mit lehetett tenni, a parancs az

parancs. Azok is kivonultak, akik korábban a műhelyben dolgoztak. A parton már gyülekeztek az alacsonyabb rangú tiszthelyettesek. Találtak egy megrongálódott kerekű löveget, amit a német hagytak hátra, és valahonnan szereztek hozzá lőszert. A lövegről a németek leszerelték az optikai irányzékot, hogy ne lehessen lőni vele. A Tisza azon a részen meglehetősen széles, a túlsó partján, tőlünk elég messze egy három-négy épületből álló tanya volt. Azt mondták, hogy ott vannak az orosz, vagyis a szovjet csapatok, azokat kell lőni. Van-e közöttünk tüzér? Nincs. A parancsnoknak eszébe jutott, hogy a helyettesének vörös váll-lapja van, vagyis tüzér. Odarendelték, és parancsba adták, hogy irányítsa a tüzelést. Erre elmagyarázta, hogy ő nem tüzér, csak ilyen egyenruhát adtak neki. Akkor most mi lehet tenni? Valakinek eszébe jutott, hogy minket eredetileg a hadseregbe hívtak be, onnan irányítottak át a munkaszolgálatos zászlóaljba. Volt köztünk egy idősebb ember, aki Budapesten vásári kikiáltó volt az Angolparkban, és aki azzal hencegett, hogy tüzérként szolgált az első világháborúban. No, ahogy ez valakinek eszébe jutott, már oda is szólították ezt az embert. A parancsnok közölte vele, hogy az irányzékot kivéve, minden megvan, ami a tüzeléshez kell. A szakaszvezető fölmászott egy parti fűzfára, hogy megnézze, hova csapódnak be a lövedékek, és szükség esetén korrigálja a lövések irányát. A löveg egyszerű berendezés, egyszerűbb a szerkezete, mint egy puskáé. Az öreg fogott egy hosszú, nagyjából egyméteres, százöt milliméteres lövedéket, betöltötte az ágyúba, rácsapta a fedelet, körülbelül betájolta a túlparton fekvő tanyát, és megrántott valamit. Előtte még azt is mondta, hogy fogjuk be a fülünket, és tartsuk nyitva a szánkat, nehogy megsüketüljünk a lövés hangjától. Így szokás ez a tüzéreknél. Bumm! A szakaszvezető meg ordít a fűzfáról, hogy jócskán túlrepült. Az öreg erre megtekert valami kereket, lejjebb állította a csövet betöltött egy újabb lövedéket, lőtt, a lövedék ismét célt tévesztett, ezúttal balra húzott el. A harmadik lövedék a cél előtt csapódott be. Akkor aztán elkezdtek ránk záporozni az aknák a Tisza túlsó partjáról, de még hogy! Kiderült, hogy a szovjetek már fölállították az aknavetőiket a túlparton, és elkezdtek lőni minket. Ezzel egy időben a tüzérségük is lőni kezdte a várost. A szakaszvezető lepottyant a fűzfáról, és nagy szerencséjére a Tiszában kötött ki. Mi meg a földre vetettük magunkat. Senki sem sérül meg, ketten enyhe légnyomást kaptak. Ennyivel megúsztuk. A parancsnok elrendelte a visszavonulást. Összeszedtük a holmikat, ruhákat, szekérre raktuk a tábori konyhát. Gyalogszerrel vágtunk neki az útnak, a Duna nagyjából nyolcvan kilométernyire volt. Ott megálltunk, hogy átkeljünk folyón. A szovjetek folyamatosan bombázták és a végén szét is rombolták a hidat, aminek a helyére pontonhidat építettek a visszavonuláshoz. Miközben vártunk a sorunkra, elhatároztam, hogy megszököm, és a városban maradok. A katonai járőr az átkelőponttól nagyjából egy kilométernyire fogott el, és vissza is vitt az alakulatomhoz. Szerencsém volt. Főbe is lőhettek volna. Végül mi is sorra kerültünk, és átkeltünk a folyón. Gyalog mentünk tovább az osztrák–magyar határ felé, több mint háromszáz kilométert tettünk meg. A szovjet csapatok már Ungvárnál jártak, és folytatták az előrenyomulást. Minket meg az osztrák–magyar határra vezényeltek, hogy fedezékeket, árkokat, tankcsapdákat építsünk. A tankoknak készített árok egy V alakú, nagyjából két méter mély gödör, amelynek elkeskenyedik az alja. Nem csak munkaszolgálatos zászlóaljakat vezényeltek a térségbe. A budapesti zsidó házakból hoztak ide tizenöt és negyven év közötti nőket, asszonyokat. Több mint kétezer nő robotolt az erődítési munkálatokon [Szálasi 1944. október 22-én elrendelte, hogy minden 18 év 40 év közötti zsidó nő jelentkezzen „sorozásra”, és október 26-ig körülbelül 10 000 budapesti zsidó nőt szerveztek munkaszolgálatos századokba, és dolgoztatták őket Budapest környékén. Az orosz csapatok közeledtére a még életben maradt nőket Budakalászra vitték, és onnan vagy nyugat felé hajtották védelmi munkákra, árok- és sáncásásra, vagy vagonokba rakták, és deportálták őket. – A szerk.]. Voltak más munkaszolgálatos zászlóaljakból érkezett emberek is,

ők a jugoszláv frontról a szovjetek által visszaszorított magyar egységekkel vonultak vissza. Ezek a visszavonulók nagyon nehéz helyzetben voltak. Fagyok voltak, ők meg szinte ruha nélkül álltak, sokan megfagytak és mindegyikük megfázott. A németek felügyeltek ránk, SS-katonák meg a Hitler-Jugend fiataljai.

A mi zászlóaljunk különleges helyzetben volt. A táborparancsnok egy budapesti német, egy úgynevezett volksdeutsch volt. Néhány velem szolgáló budapesti fiú szülei személyesen is ismerték. A táborparancsnok rendes volt velünk, jobb volt az ellátásunk, mint a többieké, és könnyebb munkát is kaptunk. A munkában megsérült a kezem, a sebbe föld került, és csonthártyagyulladás alakult ki. Nem tudtam dolgozni, gyógyszerünk nem volt. Csak annyit tehettem, hogy vizet melegítettem a tűzön, és a meleg vízben áztattam a kezemet. Akkor is éppen nekiültem a kezelésnek, amikor egy hitler-jugendes gyerek megállt előttem, és németül az arcomba ordította, hogy „Mocskos zsidó, menjél dolgozni!”. Üldögéltem tovább, mire azzal fenyegetőzött, hogy ott helyben agyonlő. Lekapta a válláról a puskát, ami nagyobb volt, mint ő maga, maga felé rántotta a závárt, hogy csőre töltse a fegyvert. A mozdulattól kiugrott egy töltény, ami azt jelenti, hogy a puska már töltve volt, vagyis ha korábban felém fordítja, és meghúzza a ravaszt, végem lett volna. A kiugrott tölténytől annyira elkeseredett, hogy mindenről megfeledkezett, és inkább odébbállt.

Amikor a szovjet légierő lőni kezdte az állásainkat, gyorsan evakuáltak minket. A nőket elvitték. Csak nemrégiben, az „Új Élet”-ből tudtam meg, hogy mi lett a sorsuk. A nőket északra, a szlovák határ felé hajtották. A kétezer nőből körülbelül nyolcszázan érkeztek meg. A többieket útközben agyonlőtték, vagy elpusztultak az éhségtől, a gyengeségtől. Háromszáz nő tért vissza Budapestre, a többiek szétszéledtek, ki hova tudott.

Néhány tíz kilométert gyalog tettünk meg. Ötösével menetoszlopba állítottak minket. Minden tizedik sorra jutott egy SS-es kísérő. Mi, a fiatalabbak és erősebbek igyekeztünk az első sorokban masírozni. A gyengébbek hátul meneteltek, porfelhőben, amit az elöl vonulók kavartak. A hátul menetelők arca és ruhája szürke volt a portól. Ha valaki nem tudott tovább menni, és kidőlt az alakzatból, azonnal agyonlőtték. Az elöl menetelésnek volt egy másik előnye is. Mi szedtük fel az útról az előttünk járt katonák által szétdobált ételmaradékot, így erősítettük magunkat. Nagyon szűken mérték az élelmünket. Egy alkalommal megálltunk az egyik faluban pihenni. A menetoszlopunkat kísérő SS-katonáknak kedvük támadt egy kis szórakozásra. Fölálltak két sorba, minket meg áthajtottak a két sor között úgy, hogy közben puskatussal vertek. Levettem a kabátomat, és a fejemre tettem, és a többiekkel ellentétben nem az úton, hanem a kerítés tövében próbáltam haladni, hogy legalább az egyik oldalam védve legyen. Sikerült átjutnom. Az utcán, nem sokkal előttem egy idősebb férfi szaladt. Ismertem, egy budapesti magánklinika tulajdonosa és főorvosa volt. Nagy hátizsákot cipelt. A hátizsák szíja azonban elszakadt, a hátizsák lecsúszott a férfi hátáról, egészen a térdéig, úgyhogy képtelen volt futni. Egy német puskatussal az orrnyergére csapott, és el is törte. A férfi fölbukott, én odaugrottam hozzá, fölsegítettem és magammal vonszoltam. Kiderült, hogy a hátizsákja tömve volt orvosi könyvekkel, attól volt olyan nehéz. A társaim segítettek támogatni az illetőt, vitték a hátizsákját. A további sorsát nem ismerem. Valószínűleg meghalt, mert Mauthausenban a betegeket és gyengéket elpusztították. Később vonatra ültettek, és Mauthausenba vittek minket. Nem tudtuk, hogy koncentrációs táborba kerülünk, azt gondoltuk, hogy újabb áthelyezésről van szó. A vonat útközben megállt, elfogyott a szén. Kiszállítottak a vagonokból, és bezavartak minket az erdőbe fát gyűjteni a gőzmozdonyhoz.

Összeszedtünk valamennyi fát, majd visszaszálltunk a vagonokba. A fűtőanyag majdnem kitartott, de csak majdnem, úgyhogy a Mauthausenba vezető út utolsó két kilométerét gyalog tettük meg. A betegeket és a gyengéket félreállították. Teherautókra szállították, és a táborba vitték őket. Ahogy megérkeztek, el is pusztították őket a gázkamrában, még a szelekciót sem érték meg. A nagykapuhoz értünk, ahol ott díszelgett a német nyelvű felirat: „Arbeit macht frei” (A munka szabaddá tesz). Az őrök azt mondták, hogy a főtábor megtelt, ezért átirányítottak minket Mauthausen egyik altáborába, Zeltlagerbe, ahol egy hosszú barakk állt [Mauthausennak 49 állandó altábora volt, és a háború vége felé kb. 10 ideiglenes tábort létesítettek a nagyszámú újonnan érkezett fogoly befogadására. Ezek egyike lehetett az említett altábor, de nincs közelebbi adatunk róla. – A szerk.]. A táborlakók azt mondták, hogy abba a barakkba ne menjünk be, mert korábban Ukrajnából érkezett hadifoglyokat őriztek ott, akiket aztán elpusztítottak a főtábor krematóriumában. A barakk mocskos volt, és tífusszal volt fertőzve. Nem mentünk be, a földre feküdtünk le, és a ruhánkkal takaróztunk. Kétszáz méterre ettől a barakktól állt egy másik, ugyanilyen építmény, amelyben nyolc és tizenöt év közötti, lengyel koncentrációs táborokból átszállított, lengyelországi gyerekeket őriztek. Két vagy három napot töltöttünk a szabad ég alatt. A németek közben kitakarították és fertőtlenítették a barakkot, így beköltözhettünk. A németek az ételt nagy, hőtároló edényekben hozták, és a barakk előtt osztották szét. Reggelenként egy bögrényi, cukor nélküli sötét folyadékot kaptunk, amit valamiért kávénak neveztek. Ebédre egy csajkányi, rohadt zöldségekből főzött leves jutott mindenkinek. Nagy ritkán egy kis bab is került a levesbe, olyankor valamivel ehetőbb, táplálóbb volt. Naponta tíz emberre jutott egy vekni kenyér, vagyis egy ember nagyjából tíz deka kenyeret kapott. Persze a kenyeret nem tudtuk egyforma darabokra fölvágni. Volt, akinek több jutott, volt, akinek kevesebb. A gyerekeknél is hasonló rendszer működött, és itt kezdődtek a gondok. Amikor a németek meghozták az ételes edényeket, a gyerekek szinte rájuk vetették magukat, mindenki az elsők között akart lenni az ételosztásnál. Ennek az lett az eredménye, hogy fölborogatták az edényeket, a németek néha nevettek az egymásnak eső gyerekeken, néha elverték őket botokkal, de arra is volt példa, hogy közéjük lőttek. A gyerekeknek nem volt csajkájuk, a táborban nem kaptak edényt. Nekünk megmaradt a munkaszolgálatos zászlóaljnál használt csajkánk, a gyerekek viszont nem tudtak mivel enni. A konyhán kértek konzervdobozokat, amelyekben korábban húst tartottak. A szakácsok lyukakat fúrtak a dobozba, hogy könnyebben kiüríthessék a tartalmát, a gyerekek pedig a kezükkel, az ujjaikkal fogták be a doboz alsó felén lévő lukakat, amikor levesosztásra került sor. Volt, akinek a keze kibírta a forró levest, de volt, akié nem, és ilyenkor az étel kiömlött a földre. Akkor meg azt találták ki, hogy levették a faklumpákat a lábukról, és abba töltötték a levest. A nagyobb gyerekek két-három adagot is szereztek maguknak a levesből meg a kenyérből, a kisebbeknek viszont semmi nem maradt. Nagyon sok gyerek pusztult el az éhségtől. Elhatároztuk, hogy rendet teremtünk.

A zászlóaljunkban szolgálók zöme magyarul beszélt, csak én meg a munkácsi társam tudtunk csehül. Úgy gondoltuk, ha mi megértjük, amit a gyerekek lengyelül mondanak, akkor ők is megértik a cseh beszédet. Átmentünk a barakkjukhoz, ők azonban kövekkel fogadtak, megdobáltak minket, miközben azt kiabálták, hogy „magyar, magyar”. Nyilván rossz emlékeik voltak a magyarokról.

A táborban volt egy cseh barakk. Másokhoz képest privilegizált helyzetben voltak, ugyanis a csehek a városban dolgoztak, egy gyárban, és a nem a tábor konyhájáról, hanem a gyár étkezdéjéből kapták az ennivalót. Néhanapján maradt pár fölös adag élelmiszerük, amit nekünk

adtak. Ebből az élelmiszerből egy keveset mindig félretettünk a gyerekeknek, a csomagot letettük a barakkjuk mellé, egy rönkre. Néhány gyerek odament, és elvette az ennivalót, mások viszont a jelek szerint féltek valamitől, és nem közelítettek. Egyszer, amikor a rönkön hagytuk az ennivalót – egy kis kenyeret, margarint és lekvárt –, nem mentünk vissza a barakkba, hanem elrejtőztünk. Megérkeztek a gyerekek, mi meg fölpattantunk, és körbevettük őket. Vinnyogás, kiáltozás, olyasmi, hogy ne érjetek hozzánk, lengyelek vagyunk. Mi meg kezdtük szépen magyarázni nekik, hogy ők nem lengyelek, hanem zsidók, és mi sem magyarok, hanem zsidók vagyunk, de ők csak kiabáltak és próbáltak meglépni. Végül meggyőztük őket, hogy nem akarunk semmi rosszat. Beleegyeztek, hogy összeismertetnek minket a vezetőjükkel, egy tizenöt éves fiúval, Juzekkal. Este aztán a vezető meg két fiú azok közül, akikkel nappal beszélgettünk, bejött a barakkunkba. Ismertettük velük a helyzetet, elmondtuk, hogy éjszaka már látszik az ágyúk torkolattüze, ami azt jelenti, hogy az oroszok hamarosan megérkeznek. Ha pedig továbbra is úgy viselkednek, mint eddig, akkor vagy éhen halnak, vagy a németek lövik agyon őket, de a fölszabadulást nem érik meg. Rendet kell csinálni, amihez fölajánlottuk a segítségünket. Reggel, mielőtt a németek megérkeztek volna az élelmiszeres edényekkel, átmentünk a szomszéd barakkhoz. Juzek elmondta a többieknek, hogy mifélék vagyunk. Fölsorakoztattuk a gyerekeket. Megérkeztek a németek, kezdték szétosztani az ételt, és mindenki békésen várt a sorára. A németek meg is kérdezték, hogy mi történt. A gyerekek pedig megértették, hogy nekik is így a jobb.

Áprilisban, 1945-ben már közeledett Mauthausenhoz a front, úgyhogy átvittek minket Günskirchenbe – ha jól emlékszem a település nevére –, ami nagyjából húsz kilométerre volt Mauthausentól. Ott is voltak barakkok, oda szállították át a környékbeli koncentrációs táborok lakóit. A németek ott már nem nagyon kegyetlenkedtek, nyilván tudták, hogy a háború a végéhez közeledik. Nagyon rosszul tápláltak minket. Naponta két darab héjában sült krumplit kaptunk. Hullottak az emberek, a temetetlen tetemek az udvaron hevertek, a németek olykor teherautókra dobálták a holttesteket, és elszállították a krematóriumba. Borzalmas volt, hogy néhány tetemből – amelyen a csonton és bőrön kívül maradt még valami – kivágtak néhány húsdarabot, főként a farból és a combrészről. A lengyel barakk foglyai pedig húst árultak, azt mondták, hogy lóhús. A németek fölfigyeltek rájuk, és kiderítették, hogy az emberi tetemekből vágják ki a húsdarabokat, agyon is lőttek tíz embert emiatt. A tábort már nem az SS, hanem a reguláris német hadsereg katonái őrizték. Az SS-ek eltűntek valahova, a német katonák pedig viszonylag rendesen viselkedtek velünk. A tábor területe nagy volt, a németek pedig nem törődtek azzal, hogy mászkálunk, bejárunk az épületekbe. Csak azokba a házakba nem volt bejárásunk, ahol a németek laktak. A kiürült raktárakban néha krumplira vagy répára lehetett bukkanni. Ha nem voltak légitámadások, a németek megengedték, hogy tüzet gyújtsunk, és azon főzzük meg az ételünket. A Vöröskereszt Szent György Keresztje nevű angol szervezetének segélycsomagjait is elkezdték szétosztani közöttünk. Ezekben a csomagokban kétszersült, dzsem, cigaretta és gyufa volt. A nemdohányzók, köztük én is, kenyérre vagy kétszersültre cserélték a cigarettát. Amikor megkaptuk a csomagot, ajánlatos volt mindent egyből megenni, mert éjszakánként rendszeresek voltak a lopások. Még ha a feje alá tette is az ember a csomagot éjszakára, reggelre úgy is eltűnt.

1945. május ötödikén reggel fegyverropogásra ébredtünk. Kimentem a barakkból. A német őr figyelmeztetett, hogy ne menjek a kerítéshez, mert tűzparancsa van. A lövöldözés zaja már egészen közelről hallatszott. A földre feküdtem, nehogy eltaláljon egy kósza lövedék. Hirtelen kitárult a tábor kapuja, és álcázó színekkel lefestett katonai járművek gördültek be rajta. A távolból

nem lehetett kivenni, hogy melyik hadsereg járművei, de aztán észrevettem, hogy az autók tele vannak négerekkel. Amerikai katonákkal. Mindenki kiszaladt a barakkokból, és odarohant hozzájuk. Az emberek ölelték, csókolták az amerikaiakat. Borzalmas belegondolni is, hogy milyen büdösek lehettünk. Több napja már, hogy nem mosakodtunk... Az amerikaiak konzervekkel és kenyérrel megrakott ládákat húztak elő az autókból, és elkezdték szétosztani közöttünk a rakományt. Az emberek nem gondoltak arra, hogy a hosszan tartó éhezés után nem szabad zsíros húst, friss kenyeret enni. Mindenki rávetette magát az élelemre. Néhány óra elteltével sokan rosszul lettek, a legyengült szervezet nem tudott megbirkózni a sok élelemmel. Voltak, akik meg is haltak. De szabadok voltunk. Kaptunk igazolást arról, hogy koncentrációs táborban voltunk, és az Amerikai Egyesült Államok hadserege fölszabadított minket. Csehszlovák állampolgárként neveztem meg magam, a magyarokat megszállóknak tartottam, ezért az igazolást nem a magyar nevemre, a Lászlóra, hanem a csehre, a Ladislavra állították ki. Így aztán egy második igazolást is be kellett szereznem arról, hogy Ringel László és Ladislav Ringel egy és ugyanaz a személy. Az amerikaiak gépkocsikra rakták és kórházba szállították a betegeket. A többiek meg azt csináltak, amit akartak. A munkaszolgálatos zászlóaljból néhányan elgyalogoltunk Linzbe. Az út mentén megláttunk egy elhagyott gépkocsit. Beszálltunk, megvizsgáltuk, láttuk, hogy nincs semmi baja, csak a benzin fogyott ki. Mentünk tovább, és megláttunk egy szétroncsolt gépkocsit, benne egy benzines kannát. Fogtuk a kannát, visszamentünk az első gépkocsihoz, amivel el is jutottunk a városig. Az első szembe jövő katonai járőrrel közöltük, hogy a koncentrációs táborban szabadítottak föl bennünket. A katonák elvittek minket azokba a volt német laktanyákba, ahol a koncentrációs táborokból szabadult emberek éltek. Nagy volt a tömeg, nagy volt a mocsok, ezért úgy döntöttünk, hogy a városban keresünk szállást. Egy öregasszony padlásán húztuk meg magunkat, aki egyedül élt egy üres házban, és nagyon örült nekünk. Kószáltunk a városban, nem tudtuk, mihez kezdjünk. Eszembe jutott, hogy az amerikaiak milyen sok beteget vittek kórházba, és szerettem volna valahogy segíteni ezeken az embereken. Elhatároztam, hogy munkára jelentkezem egy kórházban. Néhány intézményt végigjártam, végül fölvettek egy kórházba, amely egy volt német nyári iskola területén működött. Háromemeletes épületek álltak a telken, azokban alakították ki a kórtermeket. A kórházban javarészt franciák és szlávok voltak, akiket a koncentrációs táborokból hoztak ide. Jól tudtam franciául, beszéltem csehül, ruszinul és szlovákul. Eleinte a beteghordóknak segítettem a betegszállításban, aztán az amerikai hadsereg orvosi szolgálatának kapitánya, egy orvos mellett tolmácskodtam. Angolul ugyan nem tudtam, ő viszont beszélt franciául, úgyhogy a betegek által elmondottakat franciára fordítottam le neki. Fölírta a betegek nevét, lakcímét. Sok volt közöttük a francia, a belga, a szerb, a horvát. Egész Európából voltak itt betegek. Ha némi nehézségekkel is, de mindenkit megértettem. Később listákat állítottam össze a Vöröskereszt számára, hogy kik, milyen betegséggel fekszenek a kórházban. A kórházban sok nő is volt. Egyszer, amikor épp egy listát állítottam össze, fölfigyeltem arra, hogy négy olyan nő is van, akinek azonos a családneve és a lakcíme. Mindannyian kiütéses tífuszban szenvedtek, magas lázuk volt, az állapotuk pedig meglehetősen súlyos. Az egyikük ötven év körül volt, a többi jóval fiatalabb. Különböző kórtermekben feküdtek. Gondoltuk, hogy rokonok. Néhány nap elteltével az egyik fiatal nő meghalt, a többiek viszont szépen gyógyultak. Akkor aztán ugyanabba a kórterembe helyeztük el őket. Kiderült, hogy egy anyáról és három gyermekéről van szó. Más-más koncentrációs táborokban voltak, és semmit nem tudtak egymásról. Nyolc hónapig dolgoztam a kórházban, sokféle embert láttam, sok sorsot megismertem. Behoztak a kórházba egy lengyel nőt, aki koncentrációs táborból szabadult. Hogyan élte túl, elképzelni sem tudom. Csont és bőr volt, negyven kilót nyomott a terhessége kilencedik hónapjában. A gyermek viszont normális testsúllyal

jött a világra. Szép, erős kislány volt. 1945. május kilencedikén született, és a kórház vezetője, egy amerikai a győzelem tiszteletére a Viktória nevet adta neki. Volt egy másik eset is. A kórházban dolgozó egyik amerikai megismerkedett egy koncentrációs táborból szabadult beteggel, egy lánnyal. Egymásba szerettek. Amikor a lány fölépült, összeházasodtak, az asszony pedig teherbe esett. A férfi megírta a szüleinek, hogy megnősült, és hogy gyermeket várnak. Akkor még tartott a háború Japánnal, és a férfit váratlanul Japánba vezényelték. Nem sokkal később az asszonyt értesítették a férje haláláról. A fiú szülei eljöttek, és a lányt magukkal vitték az Egyesült Államokba. A kórházban eleinte német egészségügyi személyzet is volt, az amerikaiak ugyanis foglyul ejtettek egy német egészségügyi zászlóaljat. Az orvosok, a nővérek és a felcserek segítettek ellátni a betegeket. Voltak azonban olyan esetek, amikor gyógyítás helyett megpróbáltak ártani. Az egyik kórteremben egy sebesült feküdt. A seb sehogy sem akart gyógyulni, és az orvos látogatása után a beteg mindig rosszabbul érezte magát. A sebesült nő szomszédja azt mondta, hogy az orvos minden alkalommal beszórja valamivel a sebet. Az orvos távozása után azonnal megvizsgálták a sebet, és kiderült, hogy az orvos sót hintett a nyílt sebbe. Agyonlőtték. A kórházban volt két vagy három kórterem gyerekeknek is. A gyerekek egyszer rátámadtak egy német ápolóra, és ütötték mindennel, ami a kezükbe került. Félholtra verték. Kiderült, hogy egy SS volt, aki felügyelőként dolgozott a táborukban, a gyerekek pedig fölismerték. A karján megtalálták az SS tetoválást. Aztán volt egy másik eset is. A betegek és a személyzet számára főleg konzervből készült az étel. A konyhán dolgozott néhány német kisegítő, A betegek kezdtek panaszkodni, hogy az étel ehetetlen, annyira el van sózva. Az amerikai tiszt elrejtőzött a konyhában, hogy kiderítse, mi történik, és észrevette, hogy az egyik német konyhai kisegítő zacskószám dönti az ételre a sót. Őt is agyonlőtték. Ilyen németek is voltak. És voltak olyan német orvosok és nővérek, akik önfeláldozóan dolgoztak, és a már-már reménytelen betegeket is meggyógyították.

Voltak különös esetek is. A reptéren az amerikai mellett egy szovjet kórház is működött, amelyben volt szovjet hadifoglyokat ápoltak. Akik fölépültek, kimehettek a városba. A város közelében pedig volt egy falu. A repteret amerikai katonák őrizték. Néhány száz méterenként álltak az adóvevőkkel fölszerelt dzsipek, amelyekben az őrök ültek. A szovjet hadifoglyok gyakran jártak a faluba borjút meg bárányt lopni, amit aztán levágtak és megfőztek. Az is előfordult, hogy a helyi lakosoktól élelmiszert loptak. Egy ilyen alkalommal éppen egy borjút hoztak, de nem tudták, hogyan vigyék el az őrök mellett. Megkértek két lengyel fiúcskát, hogy segítsenek nekik. Azok meg találtak valahol egy kecskét, kötelet kötöttek a nyakába, és elkezdték vonszolni a kapu felé. A kecske ellenkezett, hangosan mekegett, a fiúk meg kiabáltak, nagy zajt és fölfordulást csaptak, amit nem lehetett nem észrevenni. Az egyik őr látta, mi folyik, elkezdett nevetni, és az adóvevőn odahívta a többieket is, hogy azok se maradjanak le a látványosságról. Be is futott három dzsip a többi figyelőpontról, a katonák pedig elkezdték fotózni, miként rángatják a gyerekek a kecskét. Ezalatt pedig a volt szovjet hadifoglyok szépen áthajtották a borjút az üres őrhelyek mellett. Az is gyakran megesett, hogy az utcán kifosztották a járókelőket. Bementek a házakba, elvették az emberektől a pénzüket és az ékszereiket.

1946 elején fölszámolták a kórházat, mi pedig szétszéledtünk. A szlovák határ, Pozsony esett legközelebb. Voltunk néhányan kárpátaljaiak, együtt vágtunk neki az útnak. Az út egy részét a Dunán tettük meg gőzhajóval. A többit viszont gyalog, merthogy a hidakat fölrobbantották, és a roncsok miatt a hajók nem közlekedtek. Az úton találtam egy taligát, rápakoltam a holmimat, és hogy ne nézzenek fasisztának, valami ostoba ötlettől vezérelve, ráfestettem egy ötágú vörös

csillagot. Eljutottam egy átkelőhelyig. Pozsonyból csónakokon szállították szlovák katonák kíséretében a németeket és a magyarokat. A katonák átkutatták a holminkat, ami meg megtetszett nekik, azt elvették. Átvittek minket a szlovák oldalra. Ott volt egy fertőtlenítő pont, regisztráltattuk magunkat, és kaptunk pénzt az útra. Onnan aztán Pozsonyba, majd Budapesten keresztül Kárpátaljára mentünk. Pozsonyban megkértek minket arra, hogy vegyünk a szárnyaink alá egy csoport kárpátaljai gyereket, akik koncentrációs táborból szabadulva kerültek a városba, összesen tizenöten, és arra is megkértek bennünket, hogy kísérjük el őket Kárpátaljára. Beregszászi, huszti és munkácsi gyerekek voltak. Szerettem volna leszállni a vonatról Budapesten, azt terveztem, hogy néhány napot ott töltök, de a gyerekeket nem hagyhattam magukra. Ungvárig együtt utaztunk, ott aztán szétváltunk, a többség továbbment, én pedig elindultam haza, Felsődomonyára.

Pozsonyban figyelmeztettek, hogy Kárpátalja a Szovjetunióhoz került. A Szovjetunióról akkoriban csak annyit tudtam, hogy a szovjet csapatok komoly áldozatokat hoztak a háborúban. Abban bíztam, hogy Kárpátalja a háború után ismét csehszlovák fennhatóság alá kerül. De ha ezek a remények nem teljesülnek is, abban reménykedtem, hogy a Szovjetunióban sem lesz sokkal rosszabb. Tudtam, hogy mindig akadnak olyan emberek, minden hatalom idején, akik örülnek a változásoknak, és vannak, akik elégedetlenek. Ezért aztán nem akartam elsietett értékítéletet mondani. Úgy döntöttem, hogy kivárok, tájékozódom.

Felsődomonyán mindkét házunkat elfoglalták. A nagy házban, amelyben korábban a vendéglő működött, egy raktárt alakítottak ki, a kicsiben, ahol a húgom születése után a szüleimmel éltünk, egy betelepült család lakott. A vendéglő ajtaját zárva találtam, de tudtam, hogyan lehet bejutni a házba. A padláson volt egy nyílás, ami nem záródott. Ezen a nyíláson keresztül jutottam be az épületbe. Magamhoz vettem néhány fotót és ruhát. Elüldögéltem egy kicsit a gyermekkorom óta ismerős tárgyak között. Ott állt a sakkasztal, amin elefántcsontból és fekete kőből készültek a négyzetek, ott állt az asztal, rajta az égésnyommal, amelyet apám akkor ejtett, amikor a hávdálá idején kilöttyintette a pálinkát. A szekrényajtó belső oldalán anyám keze írásával ott volt a teheneink listája és az ellésük időpontja. A szüleim és a családtagjaim emléke lepte be a házat. A szomszédainknál töltöttem az éjszakát, akik nagyon örültek a visszatérésemnek. Másnap bementem Ungvárra. Reméltem, hogy megtalálom anyám nővérét, Katalin nénémet. Bíztam benne, hogy megtudok valamit a családom sorsáról. Csak az unokatestvéremet, Miklóst [Braun Miklós] találtam meg. Ő is munkaszolgálatos volt, mint én, aztán ő is koncentrációs táborba került, és az amerikaiak szabadították föl. Miklós abban a bútorüzemben dolgozott, amelynek az apja volt a tulajdonosa. Hívott, hogy költözzek hozzá, és én is dolgozzam a bútorüzemben. Tőle tudtam meg, hogy mi történt anyám nővéreivel. Katalin néném és a férje meghalt a koncentrációs táborban, és ugyancsak a lágerban halt meg Róza néni és a férje. Róza néném lánya, Edit munkatáborban volt, ő ott halt meg. Róza néni fia, Tibor túlélte, de ez volt minden, amit megtudtam róla. Miklós öccse, Sándor 1938-ban, a magyar hatalomátvétel után Angliába menekült. A második világháborúban az angol hadseregben, a csehszlovák légióban szolgált [Valószínűleg a Csehszlovák Zászlóaljban harcolt, amely 1940. október elején Közel-Keleten alakult, mint a Nagy-britanniai Csehszlovák Hadsereg 11. keleti zászlóalja, Karol Klapálek alezredes vezetése alatt. 1941 májusában lépett először harcba a Nyugati-sivatagban. 1941 októbere és 1942 márciusa között Tobrukot védték. A tobruki csata után a zászlóaljat beszervezték a 200. Csehszlovák Könnyű-légelhárító Ezredbe. Az év második felében sikeres harcokat vívtak Haifa és Bejrút védelménél. 1943 első felében a régi zászlóalj másodszor is részt vett a Tobruk melletti ütközetben. Még ugyanabban az évben az

ezredet Nagy-Britanniába vezényelték át, és ott a csehszlovák páncélos brigád tagja lett. – A szerk.]. A háború után Angliában telepedett le, és angol nőt vett feleségül. Londonban éltek. Nem leveleztünk, a sorsáról semmit sem tudok. Valószínűleg már meghalt, idősebb volt nálam.

A bútorüzemben kezdtem dolgozni. Megtanították, hogy kell kezelni a faesztergát, elsajátítottam a famegmunkálás fogásait. Kaptam egy szobát az üzemben, ott laktam, étkezni meg kijártam a városba. Az Orosz utcában működött a Vöröskereszt Szociális Gondoskodás nevű szervezetének az étkezdéje azok számára, akik koncentrációs táborból tértek vissza. Lányokkal ismerkedtem, többeknek udvaroltam is. Ott találkoztam a későbbi feleségemmel, Leával [Hellmann Helena], egy fiatal, nagy fekete szemű lánnyal. Összeismerkedtünk, találkozgattunk. Lea a Rahói járás Bogdán nevű településén született 1927-ben [Ilyen nevű településnek nem tudtunk a nyomára bukkanni. Minden bizonnyal Tiszabogdányról van szó, amely nagyközség volt Máramaros vm.-ben a Tiszavölgyi járásban, 1910-ben 3400 rutén, német és magyar lakossal. A község Trianont követően Csehszlovákiához került. Egyébként maga Rahó is a Tiszavölgyi járásban volt az első világháború előtt. – A szerk.]. Helena eredeti neve Lea volt, a zsidó neve Laja, az ukránok csináltak belőle Helenát. Bár a városban általában Helenának hívták, otthon csak Lea volt. Az apja, Hellmann Mojse földműves volt, az édesanyja, Hellmann Bajla a háztartást vezette. Tizenegyen voltak testvérek, kilencen éltek Kárpátalján a háború kitörésekor. Lea egyik testvére fiatalon halt meg valamilyen betegségben. Az egyik bátyja Angliába menekült, amikor a magyarok bejöttek Kárpátaljára, a háború idején a csehszlovák légióban harcolt, a háború után pedig visszatért Angliába. Amikor megtudta, hogy a testvérei túlélték a koncentrációs tábort, ideutazott Kárpátaljára. A szovjet hatóságok letartóztatták, és kémkedés vádjával a GULAG-ra küldték. Ott is halt meg. Lea családját 1944 áprilisában először a gettóba vitték, majd Auschwitzba. A szülőket azonnal megölték, őt magát és a testvéreit pedig különböző koncentrációs táborokba vitték Auschwitzból. Fiatalok voltak, erősek, túlélték a koncentrációs táborokat, és hazatértek Kárpátaljára. Leát Auschwitzból Németországba munkatáborába vitték, ahol összebarátkozott egy vele egykorú osztrák zsidó lánnyal. Mikor 1945 januárjában kezdték kiüríteni a tábort, Leának és a barátnőjének sikerült megszöknie. Mindketten jól beszéltek németül. Akadt néhány jólelkű ember, aki segített nekik árja papírokat és keresztlevelet szerezni. Ezekkel kihúzták 1945 májusáig. Lea cselédlánynak szegődött egy német családhoz. Egyébként később azt is megtudta, hogy az idősebbik húga, Rivka ugyanígy menekült meg. Ő is megszökött a koncentrációs táborból, és keresztény papírokkal élt valamelyik német városkában, még munkát is szerzett, villamoskalauz volt. A lányoknak könnyebb volt, mert náluk nem lehetett alkalmazni a nadrágellenőrzést. Amikor az amerikai csapatok bevonultak abba a városkába, ahol Lea lakott, fogta magát, és visszatért Kárpátaljára. Emlékszem, egyszer Bogdányba [Tiszabogdány] utaztunk a feleségemmel, hogy fölkeressük a felmenői sírját. Láttam a házat, ahol a háború előtt laktak. Üresen állt. Elhagyatott, aprócska ház volt. Kárpátaljára hazatérve, Lea Ungváron maradt. Jelentkezett az ápolónőképzőbe. Ungváron hozta össze a sors a koncentrációs táborokból hazatért testvéreivel. Már nem emlékszem mindegyik testvérére, pedig mindegyiket ismertem. A legidősebb fivére Leib volt. Aztán két lány következett, Sára és Liebe. Aztán még hárman, akikre már nem emlékszem. Aztán következett Rivka, Mehl és a feleségem, Lea [A feleség családi képe alapján szinte bizonyos, hogy nem ő volt a legkisebb gyerek. – A szerk.]. Mindegyikük nagyon kedves volt. Nem tudom, hogy a feleségem szülei mennyire voltak vallásosak, a fiatalok nem annyira, de a zsidó ünnepeket azért mindannyian megtartották.

Nem sokkal az után, hogy Kárpátalján kialakult a szovjethatalom, de még mielőtt megtörtént volna a lakosság számbavétele és a szovjet igazolványok kiadása, a feleségem testvérei kimentek Izraelbe. Persze nem legális úton. Akkoriban a dolog úgy működött, hogy összegyűlt az emigrálni akarók egy nagy csoportja, amely először Romániába utazott. Ott kibéreltek egy hajót, általában folyamit. A csoport azzal utazott Izraelbe. A testvérek más-más városokban és kibucokban éltek, ki hol telepedett le. Az egyikük, Leib Hellmann, akiből ügyvéd lett, polgármester is volt a Bér-Seva nevű városban, és föl is épített egy lakónegyedet, amit úgy neveznek, hogy Hellmann. A mellszobra ott áll a bér-sevai bevásárlóközpont előtt. A lányok közül már csak Sára él, a többiek mind meghaltak. Lea nem tartott velük. Először szerette volna befejezni a tanulmányait, megszerezni az ápolónői bizonyítványt, és csak azután akart kivándorolni. Magam is úgy gondoltam, jobb úgy Izraelbe menni, hogy az embernek van már szakmája. Nem is gondoltuk volna, hány évtizedet kell is majd leélnünk a vasfüggöny mögött. Az unokabátyám, Miklós sem maradt Kárpátalján. A szovjethatalom kisajátította a bútorüzemét. Miklós attól tartott, hogy letartóztatják, úgyhogy átment Magyarországra. Ott is élte le az életét. Egy budapesti zsidó lányt vett feleségül, gyermekeik is születtek, a család Budapesten élt. Miklós az 1980-as években halt meg, a budapesti zsidó temetőben nyugszik.

Leával 1946-ban házasodtunk össze. Akkoriban már nem volt Kárpátalján közeli hozzátartozónk. A feleségemnek volt egy unokatestvére, szabó volt, és volt saját háza Ungváron. Ő igazi zsidó esküvőt rendezett nekünk. A háza udvarán állították föl a hüpét, a szertartást pedig annak az egyetlen ungvári zsinagógának a rabbija vezette, amelyet még nem zártak be addigra. Amikor a házasságkötésünket bejegyeztettük az anyakönyvi hivatalban, a regisztrációhoz be kellett mutatni a születési anyakönyvi kivonatot. Leáé viszont nem volt meg, úgyhogy elutaztunk Rahóba. Elmentünk az anyakönyvi hivatalba, ahol az archív iratokat őrizték. Ott viszont kiderült, hogy a testvéreit ugyan bejegyezték, de Leát nem. A gyerekeket hol az egyik, hol a másik nagypapa, hol a nagymama, hol az apa, hol az anya jegyeztette be, Leáról viszont megfeledkeztek. Végig kellett csinálnia egy hivatalos hatósági személyazonosító vizsgálatot a rendelőintézetben. A születési évét bemondásra jegyezték be, a hónapot és a napot pedig akkor, amikor jelentkeztünk a rendelőintézetben. Az esküvő után a feleségem unokatestvéréhez költöztünk. Lea folytatta a tanulmányait, én pedig továbbra is a bútorüzemben dolgoztam, addigra egyébként már államosították. Megkaptuk a szovjet személyi igazolványunkat. A feleségem a Helena nevet kapta, nekem pedig azt mondták az okmányirodán, hogy a László orosz megfelelője a Vaszilij, úgyhogy a személyi igazolványomat Vaszilij Ringel névre állították ki. Próbáltam tiltakozni. Azt mondtam, ha nem tetszik nekik a László név, akkor legyen inkább a cseh név, a Ladislav. De az okmányiroda vezetője kitartott a maga igaza mellett. Akkoriban nagyon erőteljesen igyekeztek elterjeszteni, bevezetni az orosz nyelvet, az orosz neveket. A feleségem arról győzködött, hogy nem éri meg a kockázat, akár a szabadság kockáztatása, hogy az ember megőrizze a nevét. Láthattuk, mit művel a szovjethatalom. Miután letartóztatták és a GULAG-ra küldték a bátyját, aki családlátogatásra érkezett Angliából, megértettem, hogy ez a hatalom mindenre képes. Kárpátalján bezárták a zsinagógákat, a pravoszláv és a katolikus templomokat, és raktárakat, kiszolgálóhelyiségeket csináltak belőlük. És persze az épületek pusztultak. A vallást törvényen kívül helyezték, a vallásos embereket zaklatták, sőt üldözték. Ungváron élt egy Berhida nevű ember. Lehet, hogy anyám ágán valami távoli rokon, nem tudom. Ő irányította az ungvári nagy zsinagóga gazdasági ügyeit. Valami politikai vádat emeltek ellene, és tíz évet kapott a GULAG-on, szigorított rezsimben. Mindenki tudta, hogy kizárólag a vallási tevékenysége miatt ítélték el. Tíz év elteltével súlyos betegen tért

vissza, és hamarosan meg is halt. A szovjethatalom idején veszélyes volt, ha az embernek külföldön éltek rokonai. A velük folytatott levelezés miatt elbocsáthatták az embert a munkahelyéről, sőt kémkedés vádjával akár börtönbe is zárhatták. Nem tarthattunk fenn kapcsolatot sem az unokatestvéreimmel, sem a feleségem rokonaival. Kötelezővé tették az orosz nyelv használatát. Majdnem minden iskolában bevezették az orosz nyelvű oktatást. A felnőtteknek is meg kellett tanulniuk oroszul, különben nem tudtak elhelyezkedni.

A feleségem meg én nem voltunk kimondottan vallásosak. De mindig tudatában voltunk annak, hogy zsidók vagyunk, és amennyire a szovjethatalom idején lehetséges volt, tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat. Otthon megtartottuk azokat az alapvető zsidó ünnepeket, amelyeket gyermekkoromban is. Péntek esténként Lea gyertyákat gyújtott, imádkozott. A zsidó gimnáziumot ugyan nem tudta befejezni a háború miatt, de héberül jól tudott, jobban, mint én. Pészahkor mindig volt otthon macesz, amit Lea és az unokatestvére felesége otthon sütött meg. Később aztán Budapestről szereztük be a maceszt, már lehetett venni, persze nem hivatalosan. A szokásoknak megfelelően a szovjet ünnepeket a munkahelyünkön tartottuk meg, otthon viszont nem. Számunkra ezek csak egyszerű szabadnapok voltak. Az egyetlen szovjet ünnep, amit a feleségemmel mi is magunkénak éreztünk, a Győzelem Napja, május kilencedike volt [1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. A Szovjetunióban ez a nap lett a Győzelem Napja, amit évente a moszkvai Vörös téren, a legfőbb párt- és állami vezetők előtt vezényelt díszszemlével ünnepeltek meg. – A szerk.].

1947-ben született a lányunk, Vera, zsidó nevén Dvoira, 1950-ben pedig a fiunk, akit Mihálynak (oroszul Mihailnak), Mojsénak neveztük el, a két nagyapa, Lea apja és az én apám emlékére. A fiamat nem tudtuk körülmetéltetni a zsinagógában, ezek már szovjet idők voltak. Viszont a feleségemmel úgy gondoltuk, hogy ezt mindenképpen meg kell cselekednünk. Fölkerestük a megyei kórházat, és megbeszéltük a dolgot a helyi gyereksebésszel. Van ugyanis egy olyan betegség, amelyet műtéti úton kezelnek, gyakorlatilag körülmetélést végeznek. A sebész ezt a diagnózist írta az újszülött fiunk egészségügyi kartonjára, úgyhogy el is végezték rajta az operációt orvosi indok alapján.

A fiam megszületése után nagyon szűkösen voltunk már Lea unokatestvérénél, és az ő családjának sem volt túl kényelmes ez az állapot. Elhatároztuk, hogy átköltözünk Felsődomonyára. Elértem, hogy kiürítsék és visszaadják a régi kis házunkat. Meglepetésemre a dolog gyorsan elintéződött. Ahogy tudtam, rendbe hoztam a házat, és beköltöztünk. Meglepett és meghatott, amikor a helybeli parasztok kezdték visszahozni azokat a holmikat, amiket az üresen maradt házból vittek el. Képeket kaptam vissza, köztük a nagyapám és az apám portréját, és visszakerült néhány bútor is ilyen módon.

Miután Lea befejezte az ápolónőképzőt, a felsődomonyai gyermek-tüdőszanatóriumban helyezkedett el ápolónőként. Hogy Felsődomonyára költözünk, még egy ideig a bútorüzemben dolgoztam. Aztán áthelyeztek egy Ungvár melletti faluba, ahol újraindították a fűrésztelepet. A falu nevére nem emlékszem, csak arra, hogy egy folyócska partján feküdt, a folyóparton pedig volt egy nagy domb. A folyó túlsó partján volt egy lőtér a szovjet tankoknak és önjáró lövegeknek. Amikor gyakorlat volt, a folyón át ezt a dombot lőtték. Mi a falu közelében dolgoztunk, a domb oltalmában.

Egyszer ebédszünetben épp a fatuskókon üldögéltünk, amikor nagy robbanásra lettünk figyelmesek. A víz felől jött a hang. Először azt hittük, hogy valaki dinamittal horgászik, de aztán a domb fölött átszálló lövedékek kezdtek becsapódni közvetlenül mellettünk. Fölordítottam, hogy mindenki feküdjön a földre. Az egyik fiú állva maradt. Őt gyakorlatilag kettészakította egy lövedék. Amikor minden elcsöndesedett, fölugrottam, és futni kezdtem. Az újabb lövés hangjára megint a földre vetettem magam. Sikerült valamelyest távolabbra jutnom. Aztán abbamaradt a lövöldözés. A fiún kívül, akit széttépett a lövedék, volt még egy halott, egy kocsis, aki a szekerével a fűrésztelep kapujánál állt. Amikor megkezdődtek a robbanások, a lovak megijedtek, megugrottak, és nekirohantak a zárt kapunak. A kocsis is meghalt, a lovak is elpusztultak. Volt még egy könnyű sérült, aki a karján sebesült meg. A gyakorlótérről beállítottak a tisztek, hogy kivizsgálják a történteket. Az egyikük, egy őrnagy, megkérdezte, hogy miért futottam el. Azt válaszoltam, hogy a lövedékek elől menekültem. Elfordult, és hallottam, ahogy azt mondja az elvtársainak: „Gyáva zsidó.” Erre megkérdeztem tőle, hogy a háborúban, amikor bombáztak, ő vajon a földhöz lapult, vagy fölugrott, hogy jobban lássák. A válaszát már meg sem vártam, otthagytam, és beadtam a fölmondásomat. Hazamentem Felsődomonyára. Ez volt az első eset a háború után, hogy lezsidóztak. Maga a szó nem volt számomra új. A cseh, a magyar és a ruszin nyelvben sincs olyan kifejezés, hogy héber, azt mondják, zsidó. És mi is zsidóknak neveztük magunkat. Emlékszem, a gimnáziumi történelemtanárom egyszer azt mondta: „A szó olyan, akár az olló. Manikűrözni is lehet vele, de meg is lehet vele ölni az embert. Minden azon múlik, hogy milyen tartalommal töltöd meg ezt a szót.” Később jó néhányszor hallottam még a zsidó szót. Minden alkalommal sértő, megalázó árnyalattal. A szovjethatalom idején azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek Kárpátaljára [Azaz a Szovjetunió egyéb területeiről, hiszen ekkor már Kárpátalja is a Szovjetunióhoz tartozott. – A szerk.], magukkal hozták az addig itt nem létező antiszemitizmust is. Kezdetben csak hétköznapi antiszemitizmusról volt szó. 1948-tól kezdve viszont, amikor a Szovjetunióban megkezdődtek a kozmopoliták ellen indított perek, egyre inkább állami szintűvé vált [lásd: koncepciós perek; orvosper]. A zsidók nehezebben találtak munkát, nehezebben jutottak be felsőoktatási intézményekbe. Felsődomonyán az alakuló kolhozban kezdtem dolgozni könyvelőként. Nem sokkal később volt a kolhozelnök-választás. A helyiek, akik gyermekkorom óta ismertek, engem jelöltek. Nem voltam párttag, de nem ez volt a döntő érv. A helyi párttitkár, aki a Szovjetunióból települt át Kárpátaljára, a szavazás előtt bejelentette, hogy rólam nem kell szavazni, mert a kolhoznak nem kell zsidó elnök. Ez már nem suttogás volt, hanem nyílt beszéd egy közös rendezvényen. Az antiszemitáknak már nem kellett titkolózniuk.

A feleségemmel együtt igyekeztünk távol tartani magunkat azoktól, akik a Szovjetunióból települtek át, és általában mindentől, ami a Szovjetunióban zajlott. Nagyon kevés közös dolgunk volt velük. Nem érdekelt minket, hogy mi történt a Szovjetunióban, és mi foglalkoztatta az áttelepülteket. Sok kárpátaljai barátunk volt, zsidók, nem zsidók. Amikor 1953 januárjában kirobbant az úgynevezett „orvosok ügye”, egyetlen tősgyökeres kárpátaljai sem hitt abban, amit az újságokban írtak. A legjobb orvosaink zsidók voltak, és holmi, újságokban közzétett hazugságok nem ingatták meg a beléjük vetett bizalmat. A betelepültek viszont a rendelőintézetekben azt követelték, hogy ne irányítsák őket zsidó orvosokhoz. A különböző szervezetekben gyűléseken ítélték el a méregkeverő orvosokat. Tisztában voltunk azzal, hogy ez csak az első lépés, a fölkészülés a további represszióra. Úgy hiszem, hogy csak Sztálin halála mentett meg minket a lágerektől vagy a kitelepítéstől. Ami a Szovjetunió több népével is megtörtént [Egyébként az 1920-as években a zsidókkal is – lásd: Birobidzsán. – A szerk.]. Sok ismerősömmel és barátommal együtt

megkönnyebbüléssel fogadtam Sztálin halálhírét. Akkoriban már tudtuk, hogy Sztálin parancsára egész népeket száműztek. A krími tatárokat, a csecseneket, a volgai németeket [lásd: a volgai németek deportálása; a krími tatárok deportálása; a csecsenek deportálása]. Abban bíztunk, hogy a halála után jobb, könnyebb lesz az élet. Nem is értettük, hogy a betelepültek miért zokognak, mintha a legközelebbi, legkedvesebb hozzátartozójuk halt volna meg. A huszadik pártkongresszuson elmondott Nyikita Hruscsov beszéd után hittünk abban, hogy nem lesz visszatérés a múlthoz, hogy új élet kezdődik a Szovjetunióban [lásd: az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson]. Eleinte úgy tűnt, hogy a reményeink valóra válnak. A táborokból kezdtek hazatérni az ártatlanul elítélt emberek. Csillapodott az antiszemitizmus. De mindez nem tartott sokáig. Persze már nem úgy mentek a dolgok, mint Sztálin idején. Nem voltak látványos perek, tömeges kivégzések, és a szovjet emberek számára megszokott kifejezés: „a nép ellensége” is a múlt ködébe veszett. De ezzel véget is ért minden. Az antiszemitizmus nem szűnt meg, és a nyomor is, amelyben a Szovjetunióhoz csatolás óta éltünk, megmaradt. Akárcsak a kommunista párt vezető szerepe. A kolhozban még a vetés idejét sem az agronómus, hanem a járási párttitkár határozta meg. Számunkra mindez embertelennek tűnt. A csehszlovák fennhatóság idején nőttünk föl, és pontosan tudtuk, mit jelent a jó, a méltósággal élt élet. Tudtuk, mit jelent a hazaszeretet. De hogyan lehetett volna szeretni a Szovjetuniót!? Nyilvánvaló, hogy ehhez ott kellett volna születni, felnőni, és semmi másról nem tudni, semmi mást nem ismerni. Nem véletlen, hogy a Szovjetunióban minden lehetséges módon akadályozták a külföldiekkel való kapcsolatokat, azt, hogy az emberek ne csak a szovjet újságokból értesüljenek arról, hogy milyen az élet máshol. Az embereknek nem volt semmiféle viszonyítási alapjuk. Mi a saját életünket éltük. Amennyire lehet, külön a Szovjetunió életétől. Nem is akartam tudni arról, ami ott folyik. Távol tartottam magam ezektől a dolgoktól. De volt két esemény, ami megrázott. A szovjet csapatok magyarországi és csehszlovákiai bevonulása. Amikor a Szovjetunió 1956-ban bevonult Magyarországra, aztán 1968-ban Csehszlovákiába, a lelkem mélyéig felháborodtam. Mindez nagyon hasonlított arra, ahogyan Hitler benyomult Európa országaiba. Kérdem én, bárki is elhitte, hogy Magyarország és Csehszlovákia nem tudta megoldani a maga problémáit, és a Szovjetuniótól kért katonai segítséget? Megértettem, hogy a Szovjetunió elnyomta és el is fogja nyomni minden olyan országnak a törekvését, amely megpróbált kiszabadulni a szocialista táborból, és saját akaratának megfelelően alakítani a sorsát. Ez törvényszerűen alakult így, amit ésszel fölfogtam ugyan, de a lelkem mélyén értetlenséggel fogadtam.

A gyermekeim úgy nőttek föl, mint a többi szovjet gyerek. Orosz általános iskolában tanultak, és az akkori rendnek megfelelően, úttörők és komszomolisták voltak. Egyaránt voltak zsidó és nem zsidó barátaik. A feleségemmel nem néztük a származást, azt tartottuk fontosnak, hogy milyen az ember. A gyermekeinket mindenesetre zsidónak neveltük. A feleségem ivritül tanította őket, én pedig meséltem nekik a zsidó történelemről, a hagyományokról, a vallásról. A fiam nagyjából négy éves volt, amikor már el tudta mondani héberül a négy hagyományos pészahi kérdést [lásd: má nistáná]. A széderestén már ő tette föl nekem a kérdéseket, ahogyan kell. Persze mondtuk nekik, hogy erről ne meséljenek az óvodában vagy az iskolában, mert kellemetlenségeink támadhatnak. Bármilyen furcsa, a gyerekek ezt megértették. Amikor a fiam betöltötte a tizenharmadik évét, otthon megtartottuk a bár micvóját. Eljöttek a zsidó barátaink, és közösen tartottuk meg a szertartást a szokásoknak megfelelően. A feleségemmel otthon magyarul és jiddisül beszéltünk, a gyerekekkel pedig magyarul, jiddisül és nagy néha oroszul. Én nem tudtam olyan jól jiddisül, mint a feleségem. Neki ugyanis jiddis volt az anyanyelve, én meg csak a héderben tanultam. A feleségem

úgy gondolta, hogy a gyerekeinknek tudniuk kell jiddisül.

Az iskola befejezése után Vera, a lányunk a postán helyezkedett el távírdászként, és ezzel egy időben levelezőn tanult a zaporozsjei műszaki főiskolán. Amikor a diplomáját megkapta, villamosmérnöki beosztást kapott. Mielőtt kivándorolt Izraelbe, a postán dolgozott. Vera még tanult, amikor férjhez ment. A férje szintén zsidó, Vjacseszláv Dolburder. 1945-ben született, Ungváron. A szülei az után települtek át Kárpátaljára, hogy a terület a Szovjetunió fennhatósága alá került. Vjacseszláv mérnök volt az ungvári műszergyárban. Két fiuk született, Joszif 1981-ben, Jefim pedig 1983-ban. Mindkét unokámat körülmetélték az előírás szerint. Igaz, ugyanazt a trükköt kellett alkalmaznunk ezúttal is, mint amikor a fiunk körülmetélését intéztük. A sebész is ugyanaz volt, aki a fiamat műtötte.

A fiamat az iskola elvégzése után behívták katonának. Szerelőként szolgált a légierőnél. Ott szerezte meg a jogosítványt. Miután leszerelt, visszatért Ungvárra, és először abban a szanatóriumban helyezkedett el sofőrként, ahol a feleségem is dolgozott, utána pedig a tűzoltóknál szerzett munkát. Mihail egy Szofija Jakovleva nevű orosz lányt vett feleségül, aki a szüleivel együtt valahonnan Oroszországból települt át Kárpátaljára. Szofija apja a hadseregben szolgált, és a család gyakran költözött egyik szolgálati helyről a másikra. Igaz, végül Ungváron megállapodtak, Szofija apja itt töltötte le a nyugdíjig hátralevő idejét, és a család is itt települt le. Szofija és Mihail lánya, Jelena 1978-ban született, a fiuk, Leó pedig 1985-ben. Szofija most abban az étteremben dolgozik, amelyet a volt vendéglőnk helyén építettek. Amikor Ungváron is létrehozták a Heszedet, Mihail oda ment sofőrnek. Azóta is ott van.

Amikor az 1970-es években megkezdődött a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe, mi is úgy döntöttünk, hogy elmegyünk [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszőllősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.]. A Szovjetunió nem vált igazán a hazánkká. Sok dolgot nem tudtunk megszokni. Bíztunk abban, hogy Izraelben emberi módon élhetünk, hogy az unokáink egy olyan országban nőhetnek fel, amelyet hazájuknak érezhetnek. Sok rokonunk és barátunk élt Izraelben, úgyhogy nem szenvedtünk volna a magánytól, a társaság hiányától. De sajnos nem úgy történt, ahogy elterveztük. Amikor a fiam leszerelt és hazatért, beadtuk a kivándorlási kérelmünket. A feleségem rokonai megküldték a vízumokat. Egy idő múlva hivattak, hogy a feleségem és én kivándorolhatunk, de a fiam leghamarabb tíz év múlva hagyhatja el az országot, mert álláspontjuk szerint a hadseregben töltött idő alatt katonai titkok birtokába jutott. Ez egyszerűen nevetséges volt. Sorkatonaként szolgált, de bizonyítani képtelenség volt bármit is. Nem akartuk itt hagyni a fiunkat. Maradtunk.

A nyugdíj előtt néhány évvel otthagytam a munkahelyemet, és elmentem dolgozni egy ungvári gyár ajándékkészítő műhelyébe, ami Ungvár mellett volt, egy Szerednye nevű kis faluban. Asztalosmunkát végeztem, fából készült ajándéktárgyakat csináltam, később pedig én készítettem a mintákat a termeléshez. Annak idején a gimnáziumban elég jól megtanultam rajzolni. Ez most sokat segített. 1980-ban, amikor Moszkvában rendezték meg a nyári olimpiát, készítettem egy emléktárgyat. Egy kör alakú nyírfa talapzaton két, egyenként tíz-tizenkét centi magas, fából faragott futballista állt. A talapzaton felirat: „Moszkva 80”, és az olimpiát szimbolizáló öt karika. A mintát jóváhagyták Moszkvában, megkezdődhetett a gyártás. Ezért az ajándéktárgyért megkaptam a népgazdaság eredményeit bemutató kiállítás bronzérmét Moszkvában. Jól jövedelmező munka

volt, ötszáz rubelt is lehetett vele keresni egy hónapban. (A szovjet átlagfizetés akkoriban százharminc rubel körül volt.) Persze az egész család dolgozott otthon: gyakran vittem haza a munkát, és a feleségem meg a lányom segített összeállítani meg összeragasztani a figurákat. De nem tartott sokáig, mert kétszázötven rubelben maximálták a fizetést. A fiamat is, aki akkoriban a tűzoltóknál sofőrködött, bejegyeztettem a műhely dolgozójaként. A munkarendje olyan volt, hogy egy napot dolgozott, három napot otthon volt. Változatlanul a régi kis házunkban éltünk, ami három család számára már szűkösnek bizonyult. A feleségemmel minden hónapban félretettük a fizetésünk egy részét, hogy új házat építhessünk. Az építkezést a régi házunk helyén kezdtük meg, 1975-ben. Azt akartuk, hogy a gyerekeink, az unokáink és a dédunokáink is ebben a házban éljenek. Tágas, kétszintes épületet emeltünk, mindkét szinten három szoba, konyha, mellékhelyiségek. A ház köré nagy kertet, szőlőt telepítettünk. A feleségemmel és a fiam családjával mi foglaltuk el a földszintet, az emeleten pedig a lányom élt a férjével és a fiaival. Most a ház ismét gyermekzsivajtól hangos. Az unokám, Jelena és a férje, az ukrán Iván Nyesztor, együtt él velünk. Két gyermekük van, a dédunokáim. Mihail 1997-ben, a kisebbik, Jelena pedig, aki a feleségem tiszteletére kapta a nevét, már Lea halála után, 2000-ben született.

A szabadidőmben gyakran kijártam a hegyekbe, az erdőbe rajzolni. Szerettem tájképeket festeni, vázlatokat készíteni Ungvár régi épületeiről. Amikor az ajándékkészítő műhelyben helyezkedtem el, lett egy új hobbim. Az erdőt járva, érdekes formájú ágakat, gyökereket gyűjtöttem, amikből különböző figurákat, gyertyatartókat készítettem. A gyökér vagy a kéreg formája már megmutatta, hogy mit lehet belőle formázni. Néhány tárgy meg is maradt, de a legtöbbet elajándékoztam.

A lányom és a családja 1992-ben vándorolt ki Izraelbe. Egy kibucban telepedtek le, nem messze Kirjat-Jamtól. Ez egy mezőgazdasággal foglalkozó kibuc, csirkéket nevelnek, tejgazdaságuk van, virágokat és citrusféléket termesztenek. Van egy fröccsöntő üzemük is. A lányom pénztáros a kibuc élelmiszerboltjában, a férje pedig a fröccsöntő üzemben dolgozik. Jelenleg mindkét fiuk katona. Ha letelik a katonaidejük, mindketten egyetemen akarnak továbbtanulni. Elégedettek az életükkel, szeretik az új hazájukat.

Mihály fia, Leó is kiment Izraelbe tavaly [2002], miután befejezte a középiskolát. Ott akar tanulni, és ott is akar élni. Már túl van a katonai szolgálaton. Nemrég meglátogatott minket Ungváron. Egyébként Asdódban él.

Amikor az 1980-as években a Szovjetunióban megkezdődött a peresztrojka, úgy viszonyultam hozzá, mint mindenhez, amit a szovjethatalom művelt [lásd: gorbacsovi politika]. Bizalmatlanul. Eltelt egy kis idő, és rájöttem, hogy ezúttal tévedtem. Beköszöntött a szabadság. Az újságokban olyan dolgokat lehetett olvasni, amikért nem sokkal korábban még a GULAG-ra küldték az embereket. Nem csak arra nyílt lehetőség, hogy külföldiekkel levelezzünk, hanem arra is, hogy külföldre utazzunk, és külföldieket hívjunk meg magunkhoz. És már nem kellett tartanunk a KGB-től [lásd: VCSK (Cseka) – (O)GPU – NKVD – NKGB – MBG – MVD – KGB]. A szovjethatalom éveit jellemző vallási tilalom megszűnt. Az emberek szabadon járhattak templomba, zsinagógába, nyíltan, rejtőzködés nélkül megtarthatták a vallási ünnepeket. A gond csak az volt, hogy a szovjethatalom éveiben az emberek elszoktak az ilyesmitől, mérséklődött a vallás iránti igény. Ungváron a zsinagógában nem gyűlt össze egy minjánra való férfi sem. De aztán szép lassan a vallás is kezdett újjáéledni. A peresztrojka idején Ungváron megszerveződött és működni kezdett a zsidó hitközség. Persze a Heszeddel összehasonlítva jóval kevesebbet tudott csak csinálni, de így is nagyon

örültünk neki. A hitközség segített visszacsábítani az embereket a zsinagógába. Megtanította az embereket imádkozni, fölidézte a hagyományokat. A közösség gondoskodott arról, hogy Pészah idején Budapestről hozzanak maceszt, gondoskodott arról, hogy mindenkinek legyen imakönyve, tálesze, tfilinje – minden, ami szükséges. Amikor a feleségem megbetegedett, a hitközség gyógyszerekkel és élelemmel segített. Lea 1996-ban halt meg, és a hitközség magára vállalta a temetését. A feleségemet zsidó szertartás szerint temettük el az ungvári temető zsidó részén [lásd: temető; temetés; holttest előkészítése a temetésre]. A régi zsidó temetőt már bezárták. A temető nincs messze, gyakran kijárok a feleségem sírjához, a halálának évfordulóján [jahrzeit] pedig kádist mondok érte a zsinagógában. Utána pedig megvendégelem azokat, akik aznap a zsinagógába látogattak. A rabbi megköveteli, hogy csak kóser ételek legyenek az asztalon. Ez persze elég nehéz. A vodkát én hozom, a lányok süteményt sütnek.

A peresztrojka kezdete óta két ízben jártam Izraelben, a lányomnál és az unokáimnál vendégeskedtem, végiglátogattam a rokonaimat és a barátaimat. Izrael feledhetetlen élményt jelentett a számomra. Csodálatos ország, csodálatos emberekkel. Nagy örömmel töltött el, és mélyen megindított, hogy mindenki szereti a hazáját, és megtiszteltetésnek tartja, hogy a hadseregben is szolgálhatja, védheti. Akkor is sajnáltam, azóta is nagyon sajnáltam, hogy nekem nem adatott meg Izraelben élnem. Most már késő erre gondolni. De annak nagyon örülök, hogy a lányom és az unokáim Izrael állampolgárai.

Hetente háromszor megyek el a zsinagógába: hétfőn, csütörtökön és szombaton. Az emberek péntek esténként is összegyűlnek, de ez már túl nagy megterhelés volna nekem. Az egyik szememre nem látok, és a sötétben már nehéz volna hazamenni. Megszoktam, hogy emelt fővel járok, mostanában viszont nem árt a lábam elé nézni. Gyakran fölhívnak a Tórához, ezzel is jelezve, hogy tisztelik a koromat. Minden zsidó ünnepet megtartunk. Beismerem, régóta nem böjtöltem Jom Kipur idején, azóta, hogy a feleségem meghalt. A hozzám közelállók meggyőztek arról, hogy az egészségi állapotomnak nem tenne jót a böjtölés. Idén viszont böjtöltem, és nem történt semmi különös, kibírtam.

Ungváron 1999-ben alakult meg a Heszed. A szervezet nagy munkát végez a kárpátaljai zsidó élet újjáélesztése érdekében. A Heszedben vannak szakkörök, ahol héberül lehet tanulni, a zsidó történelmet, a zsidó hagyományokat lehet tanulmányozni. A gyerekektől az idősekig minden korosztály tagjai megfordulnak itt. Van zsidó tánc- és énekklub, irodalmi színpad, idősek klubja és sok érdekes rendezvény. A Heszed gondoskodik a leginkább rászorulókról: az idősekről és a gyerekekről. Élelmiszercsomagokat osztanak, a magányosan élőknek házhoz viszik az ebédet. Az egyedülálló öregekhez, akik nem tudnak gondoskodni magukról, ápolókat küldenek. Van étkezde, ahova az idősek nemcsak enni, hanem beszélgetni, újságot olvasni is bejárhatnak. A gyerekeknek zsidó nyári tábort szerveznek, ahol azt is megtanulják, hogyan kell zsidóként élni, emellett idegen nyelveket is tanulnak. A táborozás nagyon érdekes, izgalmas, és a gyerekek mindig türelmetlenül várják a szünidőt. A belügyminisztérium városi kórházát tartják a város legjobb egészségügyi intézményének, a Heszed itt bérel két kórtermet. Mindenki, akinek kezelésre, gyógyulásra van szüksége, befekhet a kórházba, kivizsgáltathatja, kezeltetheti magát. Én is befeküdtem egyszer, de nem szeretem a kórházat. Úgy hiszem, az egészségnek sokkal jobbat tesz a viccelődés, a nevetés, vagy egy pohár jófajta házi bor, mint a tabletták. Persze én boldogabb vagyok, mint sokan mások, hiszen velem együtt él a családom három nemzedéke: a fiam, az unokám, a dédunokáim, akik megtöltik élettel a házat. Mellettük én is fiatalabbnak érzem magam.

Még mindig szeretek az erdőben sétálni, érdekes formájú ágakat, gyökereket gyűjteni. Néha csendéleteket festek. Igyekszem rendszeresen tornázni, hosszú sétákat teszek. Mostanában gyakran elkísérnek a dédunokáim. Igyekszem minden tőlem telhetőt megtenni a hitközségért és a Heszedért. Tavaly én készítettem el a nagy zsidó naptárat. Héberül, a hónapok zsidó elnevezésével. Mellette pedig a keresztény elnevezések, hogy az is eligazodjon rajta, aki nem tud héberül, és megtalálja az ünnepnapokat. Minden oldalon illusztráció van, egy-egy izraeli tájkép. Azt is föltüntettem, hogy mikor melyik fejezetet kell fölolvasni a Tórából. Ünnepeken hét embert szólítanak ki a Tórához, sábátkor és hétköznapokon kevesebbet, és minden alkalommal meghatározott fejezetet kell fölolvasni. Ilyen ez a naptár. Most Ros Hásánáig el kell készítenem a jövő évi naptárat. Nehéz munka, hiszen az egyik szememre nem látok, de az embereknek szükségük van rá, nekem pedig örömöm telik benne.

Azt természetesen nem állíthatom, hogy amióta Ukrajna függetlenné vált [1991], megszűnt volna az antiszemitizmus, de az ukrán törvények lehetővé teszik, hogy küzdjünk ellene. Hétköznapi szinten föl-fölbukkan az antiszemitizmus, de korántsem olyan gyakran, mint régen. Azt persze nemigen hiszem, hogy az antiszemitizmus végleg eltűnik valamikor Ukrajnában, de azért jó volna bízni benne.